

реднього віку й чоловічої статі по району попри відсутність щодо них будь-яких компрометуючих матеріалів⁸⁰...

⁸⁰ «Лабораторія»: *Нові документи і свідчення...* – С. 213, 215.

Трухманова С.Л.

Інтелігенція міст Поділля — об'єкт репресивної політики більшовицької адміністрації в Україні, 1920-ті – початок 1930-х років

Прикордонний регіон УСРР був об'єктом пильної уваги більшовицької спецслужби. Тому й репресивна діяльність чекістів була буденною ознакою повсякденного життя прикордонних міст підрадянського Східного Поділля 1920–1930-х років.

Власне, у репресивної складової політики більшовицького режиму щодо подільської інтелігенції, насамперед української, було виразне ідеологічне підґрунтя — спадщина часів Української Центральної Ради, Директорії Української Народної Республіки, державним і політичним центром якої у червні — листопаді 1919 р. був Кам'янець-Подільський (Кам'янецька доба Директорії УНР) — й необхідність поборювання цієї спадщини та носіїв пам'яті про нещодавнє державницьке минуле України, якими, зрозуміло, виступали насамперед представники розумової праці — ледь не стовідсотково нелояльні до нової адміністрації¹.

Виразно це умотивовувалося, наприклад, у меморандумі секретаря Кам'янецького окрпарткому КП(б)У К. Ковалю, адресованому Секретаріатові ЦК КП(б)У у вересні 1927 р.: «Наличие в нашем округе 3-х высших учебных заведений и научно-иссле-

¹ Див., напр.: *Басара-Тиліщак Г.Б.* Провінційні міста України як середовище соціальної та політичної мобілізації городян у період Центральної Ради // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. Ф. Верстюк (відп. ред.) та ін.. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 2. – С. 43–56.

довательской кафедры, близость Западной Украины, а также и политическое прошлое города Каменца (политический центр Петлюровщины) — приводят к тому, что здесь сгруппировалось большое количество научных работников (14 профессоров, 55 педагогов ВУЗ'ов)»².

Особливе занепокоєння компартійного функціонера викликали нерадянські настрої місцевої інтелігенції й брак належного впливу на неї владних структур. Відтак пропонувалися специфічні рецепти опанування цими настроями й оперативної «радянізації» представників розумової праці цього ключового міста регіону: «До сего времени нам не удалось взять под свое влияние эту часть интеллигенции, отчасти потому, что среди профессуры имеются люди с определенными политическими взглядами и большим стажем работы на политическом поприще (правые ес-еры, кадеты, монархисты), а отчасти и потому, что до последнего времени мы мало занимались ими и членов нашей партии, близких к ученому миру, работников ВУЗ'ов у нас в округе не было.

Сейчас наше влияние закреплено в научно-исследовательской кафедре, где председателем и его заместителем работают два члена партии (пред. — т. Киндрацкий — декан ИНО, зам. пред. — тов. Донской — ректор Сельхоз. института). Через этих двух товарищей мы осуществляем наше влияние, которое выразилось в том, что при реорганизации кафедры нам удалось провести более или менее лойяльных профессоров руководителями секций. При наборе аспирантов каждая кандидатура проходила через фильтр студенческих профессиональных организаций, с предварительным обсуждением на фракциях данных организаций. Кроме этого, кафедра проводит работу по оттягиванию из филии ВУАНа лучших сил и обескровливанию таковой»³.

«Для большего разложения враждебных нам элементов и полного отсеивания к нам лойяльного элемента» компартійний лідер Кам'яниччини вважав вкрай необхідною посилену

² *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 7, спр. 86. — Арк. 57.

³ Там само.

увагу до Кам'янецької округи загалом та її наукових об'єднань зокрема з боку Наркомату освіти та Головнауки НКО УСРР⁴.

Але не лише політико-пропагандистські й кадрово-організаційні заходи забезпечували компартії опанування настроями інтелігенції Поділля. Без потужного апарату примусу, яким виступала більшовицька карально-репресивна система на чолі з сумної пам'яті ЧК–ГПУ–НКВД, жодні ідеологічні заходи щодо «виховання» або «перевиховання» місцевої інтелектуальної еліти не дали б бажаного владі результату.

Таким чином, вітчизняна інтелігенція міст Подільського прикордоння була упродовж 1920–1930-х років об'єктом пильної уваги й репресивних дій чекістсько-енкаведистських структур УСРР. В епіцентрі цієї перманентної нав'язливої «уваги» республіканських і місцевих чекістів перебували регіональні лідери культурно-освітньої, наукової, історико-краєзнавчої й музейницької діяльності — виразні та яскраві носії національної ідентичності, заохочувані принаймні упродовж 1920-х років до активної діяльності офіційно-урядовою політикою «українізації». Вивчення цієї теми у новітній вітчизняній історіографії було започатковано публікацією 1991 р. синтетичної праці за редакцією акад. П. Т. Тронька «Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки»⁵. У сучасних умовах проблеми історії музейництва в Україні за доби тоталітарного режиму 1920–1930-х рр., зокрема долі відомих представників музейної справи у загальноукраїнському форматі, більшовицькі «ліквідаційні класифікації» тощо плідно вивчає д-р іст. наук С. І. Білокінь та низка інших дослідників⁶.

⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 7, спр. 86. – Арк. 57.

⁵ *Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки* / Ін-т історії України АН України; Всеукр. спілка краєзнавців; Мін-во культури України; Редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – 492 с.

⁶ Див., напр.: *Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження*. – К.: Б. в., 1999. – 448 с.; *Його ж. «Білі круки» подільського друкарства: [Про видання Кам'янець-Подільської художньо-промислової профшколи, 1921–1931] // Пам'ятки України*. – 2000. – Ч. 3/4 (128/129). – С. 33–45; *Його ж. «Музей України. Збірка Павла Потоцького»: Доба, середовище, заги-*

У нашій розвідці увага концентрується на аналізі репресивних дій більшовицької адміністрації в Україні щодо чільних представників міської інтелектуальної, культурно-освітньої, наукової й мистецької еліти Поділля упродовж 1920-х – початку 1930-х рр.

Одним з відомих представників регіональної інтелектуальної еліти, який зазнав жорстоких випробувань у роки репресій тоталітарного більшовицького режиму, був *Густав Вольдемарович Брілінг* (1867–1941) — засновник Вінницького краєзнавчого музею, етнограф, збирач й охоронець пам'яток історії та культури. Лише останніми роками зусиллями науковців його ім'я відвойоване у мороку свідомо-примусового забуття⁷.

Г. В. Брілінг народився у Мінській губ. у родині обрусілих німців. Закінчив правничий факультет Університету св. Володимира у Києві (1893), одночасно, як вільний слухач, відвідував Київську малювальну школу М. І. Мурашка, виявивши неабиякі здібності. За деякими відомостями, був причетний до робіт з розпису Володимирського собору під керівництвом уславлених майстрів пензля В. М. Васнецова й М. В. Нестерова⁸. На Поділлі оселився з 1907 р., замешкавши у Вінниці. Тут з 1909 р. він працював слідчим суддею та почесним мировим суддею, одночасно викладаючи основи права у реальному училищі.

У Вінниці дістало подальшого розвитку захоплення Г. В. Брілінга вивченням й колекціонуванням мистецьких витворів, чому сприяла наявність у місті товариства збирачів старожит-

бель. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 251 с.; *Його ж.* В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 355 с.; *Його ж.* Нові студії з історії більшевизму. I–VIII. – 2-е вид., розшир. й доп. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 202–241, 332–339; та ін.

⁷ *Кот С. І.* Дослідник подільської старовини: Г. В. Брілінг // Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки. – К., 1991. – С. 191–198; *Кароєва Л.* Написання мемуарів – злочин: Г. В. Брілінг // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. / Упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. Ю. Васильєв, К. В. Завальнюк, П. М. Кравченко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич та ін. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – Кн. 1. – С. 729–734.

⁸ *Кот С. І.* Дослідник подільської старовини: Г. В. Брілінг // Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки. – С. 192.

ностей та антикваріату, з якими новоприбулий правник швидко налагодив контакти. Переведення у 1914 р. на роботу до Лубенського окружного суду на Полтавщині, де Брілінг працював до 1919 р., істотно не вплинуло на головну справу його життя — тут він продовжував активно збирати зразки народної творчості, укомплектувавши поважну збірку килимів, плахт, рушників, що їх згодом перевіз знову ж таки до Вінниці.

Революційні події лютого — березня 1917 р. започаткували добу Визвольних змагань України, а з нею прийшло й могутнє піднесення культурно-просвітницької роботи. У її загальному річищі постала й ініціатива вінницької громадськості щодо створення у місті власного музею з первісною назвою — Вінницький народний музей (згодом Вінницький історико-побутовий музей), головними реалізаторами якої у квітні — червні 1919 р. виступили Г. В. Брілінг та В. О. Коренєв.

Отримуючи мізерну платню, Г. В. Брілінг фактично за власні кошти об'їздив усе Поділля, збираючи експонати для музею. У 1926–1927 рр. у Вінницькому історико-побутовому музеї нараховувалося 2000 археологічних пам'яток, 3426 етнографічних експонатів, 652 твори образотворчого мистецтва, понад 100 одиниць зразків старовинних меблів, близько тисячі старовинних книг та рукописів⁹.

У 1928 р. директор музею розробив п'ятирічний план роботи щодо охорони пам'яток. Ним передбачалася організація серії експедицій по збиранню етнографічних матеріалів Подільського краю, проведення спільних наукових розкопок з Всеукраїнським археологічним комітетом при ВУАН, обстеження церковного майна, облік історичних пам'яток округи (споруд, фортець, городищ, валів, надгробків), фотофіксація «характерних старих будівель по містечках Вінничини», вивчення творчості місцевого художника Яна (Івана) Засідателя (р. н. невід. — 1893), видання ілюстрованих альбомів подільських писанок, виши-

⁹ Див.: *Кот С. И.* Документы Государственного архива Винницкой области по истории охраны памятников за годы Советской власти // Памятники истории и культуры Винницкой области: Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. — К., 1990. — Вып. 8. — С. 17.

вок й килимів, інші заходи щодо вивчення, збереження й популяризації історико-культурних надбань регіону¹⁰.

Однако широко закроеним планам наукової роботи не судилося бути реалізованими. Вже наступного року в Україні почав розкручуватися маховик сталінських репресій. Процес «Спілки визволення України» за сфабрикованими обвинуваченнями у «контрреволюційній змові» завдав тисячних втрат національній інтелектуально-мистецькій еліті — науковцям, письменникам, поетам, освітній інтелігенції. Синхронно розгорнулася шалена кампанія щодо форсованого впровадження в усі сфери суспільного життя так званої «марксистської методології», реальною метою якої було накинення суспільству сталінської примітивно-соціологічної концепції/схеми суспільного розвитку. У музеях процес цей відбувався особливо активно, супроводжуючись боротьбою проти «речового фетишизму» й «захисників старого мотлоху», «гробокopatелів», як тоді агітпропівська пропаганда зневажливо охрестила дослідників й хранителів старовини.

У цей час прізвище Брілінга почало фігурувати у поєднанні з епітетами «ідейно неправильний», «класово чужий», «ворожий». Невдовзі його перевели на посаду наукового співробітника, усунувши від завідування музеєм. Цькування далі тривало. У 1933 р. Густава Вольдемаровича обвинуватили у «шкідництві» через несвоєчасне виконання планового завдання по розробці чергової кон'юнктурної «паперової» експозиції, чого він принципово не визнавав¹¹. Це була лише прелюдія до відвертої розправи.

4 грудня 1933 р. Вінницька обласна прокуратура, розглянувши відповідне сфабриковане подання місцевого ГПУ щодо приналежності Г. В. Брілінга до міфічної «Української військової організації» (УВО), санкціонувала його арешт та утримання під вартою. 9 грудня ученого-краєзнавця затримали. Під час обшуку з помешкання 66-річного музейника вилучили пару старих військових тесаків, приватну кореспонденцію та фото-

¹⁰ Державний архів Вінницької обл. (далі – ДАВО). – Ф. Р-256, оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 1; Кот С. І. Дослідник подільської старовини: Г. В. Брілінг. – С. 196.

¹¹ ДАВО. – Ф. Р-2700, оп. 9. – Спр. 397. – Арк. 3.

картки. Протокол трусу зафіксував як речовий доказ й знайдений на горіщі портфель з листуванням О. Андреева — давнього приятеля і колеги господаря по музейній роботі, якого ще раніше засудили й вислали з Вінниці. З аналогічною метою долучили до «справи» й старовинні крем'яні мушкети з музейних фондів, які, на думку слідчих, мали засвідчувати чи то про підготовку збройного повстання, чи то терористичного акту проти керівників партії та уряду — центрального, республіканського або обласного рівня¹² ...

Затриманий, після ознайомлення з матеріалами «слідства», категорично відкинув інкриміновані йому «злочини» — включно з підготовкою збройного повстання та проведенням «шпигунсько-диверсійної розвідувальної роботи». Лише через місяць після перебування у Вінницькому бупрі енкаведистам вдалося вирвати його перше та єдине «об'яснення». Можливо, ця поступка пояснювалася важким фізичним і моральним станом літнього ув'язненого, хоча вірогіднішою виглядає інша версія — «слідство» звично погрожувало «застосувати санкції» щодо його рідних і близьких у разі подальшої непоступливості бранця.

У своєму «Поаясненні» досвідчений правник наголошував, що у його випадку наявна «суддівська помилка або наговор з боку людей, які втратили сором і совість». У боротьбі з брехнею, зауважував Г. В. Брілінг, і найпорядніша людина «може виявитися безсилою». Припущений частково визнати свою «провину» й існування «контрреволюційного гуртка», в'язень так побудував власні покази, що не заплямував жодного знайомого вінничанина й не дав можливості енкаведистам знайти у свідченнях якихось зачіпок, щоб вели до інших осіб — за відомим «принципом доміно». Насамкінець краєзнавець з гіркою зазначив: «Я залишався на роботі в музеї до дня мого арешту. Музей Вінницький створив своїми руками, помічників у мене не було. Результатом своєї роботи пишаюся: Вінницькому музею зможуть заздрити багато центральних музеїв. Про цю мою роботу все місто знає. Сотні тисяч слухачів пропустив я через цю школу культури. Про це досить! Осиротіло моє дітище!»¹³

¹² *Кот С. І.* Дослідник подільської старовини: Г. В. Брілінг. – С. 196.

¹³ Там само. – С. 197.

За браком достатніх доказів та наявності лише хисткого й невиразного «зінання» ув'язненого, Вінницьке ГПУ не спромоглося притягти його до групової «справи» так званої «УВО» в УСРР. Зазнала фіаско й спроба підключити Г. В. Брілінга у лютому 1934 р. до нової «справи» — «жупанів-археологів». Відтак лише 5 квітня 1934 р. поважного ученого звільнили з-під варті внаслідок припинення «справи» щодо нього «за браком даних».

Про повернення до музейної роботи вже не йшлося. Родина зазнавала перманентної матеріальної скрути. А 1940 р. Густава Вольдемаровича заарештували вдруге. Сексоти НКВД доповіли про його мемуари, де йшлося не лише про заснування й діяльність Вінницького музею, а й брутальну колективізацію, викривлення юридичних норм, вульгарний підхід до проблем народної освіти та інші «болячки» підрадянської дійсності 1920–1930-х років. П'ять років таборів суворого режиму вочевидь були надмірним вироком для 73-річного ученого. За деякими повідомленнями, він помер під час евакуації «зі Старобільського табору кудись на північ». Г. В. Брілінга посмертно реабілітовано 28 серпня 1988 р. ухвалою Верховного Суду УРСР¹⁴.

Яскравим представником науково-інтелектуальної еліти Поділля 1920-х років був *Володимир Олександрович Геринович* (1883–1949) — уродженець Східної Галичини (теперішньої Львівщини), випускник географічного факультету Львівського університету¹⁵. Ветеран Першої світової війни у лавах австро-угорського війська, він згодом у складі Української Галиць-

¹⁴ *Кароєва Л.* Написання мемуарів – злочин: Г. В. Брілінг // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. – Вінниця, 2006. – Кн. 1. – С. 733–734.

¹⁵ Про нього докладніше див.: *Завальнюк О. М., Петров М. Б.* «Винним себе визнаю...»: В. О. Геринович // Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки. – С. 178–183; *Баженів Л. В.* Alma mater подільського краєзнавства: Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ ст. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С. 91–93; *Завальнюк О. М.* Володимир Олександрович Геринович // Зневажена Кліо: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: Ю. З. Данилюк (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – С. 116–141; *Островий В. М.* Поставь В. О. Гериновича у працях подільських дослідників (1991–2007 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць / Кам'янець-Подільський держ. ун-т; Редкол.: О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін. –

кої армії захищав державність Західноукраїнської Народної Республіки у збройній боротьбі з поляками, був референтом з питань народної освіти Президента ЗУНР Є. Петрушевича¹⁶. 17 липня 1919 р. В. О. Геринович разом з військом, урядовцями й цивільними біженцями з теренів ЗУНР прибув до м. Кам'янець-Подільського — тодішнього осідку Директорії Української Народної Республіки¹⁷. У цей час ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету проф. І. І. Огієнко (водночас міністр народної освіти УНР) запросив на роботу до університету низку відомих вітчизняних професорів. Через військові дії чимало з них так і не дісталися до свого нового місця праці й багато кафедр новопосталого університету так і залишалися незаміщеними.

Відтак, за умов гострого професорсько-викладацького кадрового дефіциту, наприкінці липня 1919 р. В. О. Гериновича затвердили приват-доцентом кафедри географії Кам'янець-Подільського держуніверситету, яка забезпечувала навчальний процес на природничому відділі фізико-математичного факультету. Довелося звикати до нового місця праці, пристосовуватися до його специфічних порядків: робота у новопосталому навчальному закладі попервах провадилася без загального плану, кожен професор і приват-доцент діяв на власний розсуд, ректор же здебільшого займався позауніверситетськими справами. Незвичними для новоприбулих викладачів були обшуки, арешти, реквізиції, втручання у внутрішнє життя університету військової влади Директорії УНР. Упродовж нетривалого часу Володимир Олександрович розробив й розмножив в університетській друкарні лекції з курсу фізичної географії, видав двотомну працю з географії Східної Європи, розвідки з основ географії, фізичної географії тощо¹⁸.

Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 10: Матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 72–77.

¹⁶ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – С. 120, 157.

¹⁷ Там само. – С. 385.

¹⁸ Див., напр.: Геринович В. Нарис економічної географії України: Частина географічна. – Кам'янець-на-Поділля, 1921. – Т. I–II; Його ж. Географія України. – Вінниця: ДВУ, 1922; та ін.

Після дворазових нетривалих спроб опанувати містом (15 квітня – 15 червня 1919 р. й 11 липня – 28 вересня 1920 р.) внаслідок поразки Українських визвольних змагань у м. Кам'янці-Подільському на початку 1920-х років, здавалось би, вже назавжди запанували російські більшовики.

В. О. Геринович до 1931 р. був майже нерозлучний з Інститутом народної освіти у м. Кам'янці-Подільському, переживав з ним й відрадні, й драматичні моменти. Був, зокрема, свідком проведення «чистки» професорсько-викладацького складу від «класово ворожих, націоналістичних елементів». Ще напередодні цього заходу, у 1921–1922 рр. навчальний заклад добровільно залишила група висококваліфікованих викладачів (С. Ф. Русова, Косинський, Орлов, один з братів Герасименків, Кравцов, Безбородько), що нелегально перетнули радянськорумунський кордон. Вирішальним чином на це рішення вплинуло драматичне матеріальне становище професорсько-викладацького складу Кам'янець-Подільського ІНО, примусова фізична праця на університетському полі (навесні 1921 р. ревком виділив інституту у тимчасове користування 30 десятин землі, реманент, посівний матеріал задля забезпечення викладачів їхніми власними силами хлібом) й організація у зв'язку з цим занять у вечірні години. Результатом «чистки» стало звільнення з інституту професорів й доцентів: Сташевського, Драй-Хмари, Клименка, Грінченка, Федорова. Біографія ж Володимира Олександровича, його викладацька й громадська діяльність, принаймні у той час, нарікань не викликали — навпаки, він отримав від влади своєрідний мандат довіри — став професором, обіймав посади декана на факультетах професійної освіти, соціального виховання, врешті у 1923–1928 рр. був ректором ІНО¹⁹.

Велике адміністративно-організаційне навантаження, викладацькі обов'язки не перешкоджали В. О. Гериновичу займатися улюбленою справою — краєзнавством, до якої він прилучився у попередні роки. Так, у 1919 р. у місті діяло товариство

¹⁹ *Баженов Л. В.* Alma mater подільського краєзнавства: Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI ст. – С. 91.

й комісія по охороні пам'яток старовини, 1920 р. постав комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (Комподкост). Крім організаційно-практичної роботи у галузі краєзнавства, він систематично провадив краєзнавчі дослідження. Як член Наукового товариства при університеті (згодом ІНО), Володимир Олександрович упродовж 1920–1922 рр. значну увагу приділяв питанням географії та етнографії Кам'янецьчини. Наприкінці 1922 р. він увійшов до складу новоутвореної науково-дослідної кафедри, яка замінила товариство. Кафедра згуртувала кращі наукові сили задля вивчення природи, господарства, історії та культури Поділля. При ній функціонував семінар з загальної методології й краєзнавства, покликаний допомогти становленню молодих педагогічних кадрів. В. О. Геринович часто виступав перед колегами з науковими доповідями, наприклад: «Принципи районування. Завдання і методи краєзнавчої роботи»; «Причини морфології Поділля. Підсумки дослідження подільських сіл», що ними заявив про себе як здібний і самовідданий дослідник рідного краю. У 1921–1923 рр. вийшли друком праці ученого, присвячені економічній географії України, питанням географії Подільського регіону та ін.²⁰

Кафедра, через об'єктивні обставини, не могла стати центром згуртування краєзнавців округи. Відтак у червні 1925 р. було створено Кам'янець-Подільське Наукове краєзнавче товариство при ВУАН. Його головою став В. О. Геринович. Товариство налагодило контакти з академічними установами, зокрема Інститутом матеріальної культури, організувало за участю київських археологів та етнографів експедиції до сільської місцевості для збирання історико-краєзнавчого матеріалу. Володимир Олександрович докладав зусиль для популяризації історії давнього Кам'янця. Очолюваний ним Краєзнавчий комітет надрукував 1928 р. дві його праці для туристів, що в них містилися перелік й короткий опис історико-архітектурних пам'яток міста, його історії, а також відомості щодо інших населених пунктів

²⁰ Завальнюк О. М., Петров М. Б. «Винним себе визнає...»: В. О. Геринович // Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки. – С. 179.

регіону. Велика увага у цих виданнях приділялася Кам'янець-Подільській фортеці²¹.

До 10-річчя більшовицького перевороту у Петрограді В. О. Геринович опублікував нариси з історії Кам'янець-Подільського ІНО, де чимало уваги присвятив основним періодам становлення й розвитку цього подільського вузу, умовам праці професорсько-викладацького складу тощо. Ця розвідка й до цього часу єдина, що систематизувала значний матеріал про вищий педагогічний навчальний заклад у 1918–1927 рр.²² Ім'я В. О. Гериновича було широко відомим далеко за межами Подільського регіону. Зокрема, упродовж 1–12 червня 1926 р. професор у складі радянської делегації був учасником Всеслов'янського конгресу географів і етнографів, який проходив у Польщі. З жовтня 1926 р. кам'янецький ректор брав участь у ювілейних урочистостях у Києві з нагоди 60-річчя лідера вітчизняної історіографії акад. М. С. Грушевського, виступав на них з привітальною промовою²³.

Повернувшись з-за кордону, він продовжував науково-організаційну діяльність. Однак після двох відвідин столичного Харкова (лютий, травень–червень 1928 р.), коли директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії проф. С. Л. Рудницький запропонував кам'янецькому ректору посаду завідувача кафедри антропогеографії в очолюваному ним НДІ, у вересні 1928 р. В. О. Геринович передав ректорські повноваження проф. В. А. Кондрацькому й з 1 жовтня приступив до нових посадових обов'язків. Однак взаємини з земляком-директором майже одразу не склалися, а набули форми гострого міжособистого конфлікту²⁴. Як згадував згодом Володимир Олек-

²¹ *Баженов Л. В.* Alma mater подільського краєзнавства. – С. 91–92.

²² Див.: *Геринович В.* До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти // *Записки Кам'янець-Подільського ІНО.* – Кам'янець-на-Поділлю, 1927. – Т. 2.

²³ Див.: *Ювілей академіка М. С. Грушевського 1866–1926.* І. Ювілейні засідання; П. Привітання. – К., 1927. – С. 20–23.

²⁴ Див.: *Рубльов О. С.* Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький // *Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки.* – С. 124.

сандрович, після повернення з відрядження до Ленінграду (січень–лютий 1929 р.) у нього «виникла сутичка з Рудницьким»²⁵.

Довелося повертатися до Кам'янця-Подільського вже на рядову професорську посаду. Тим не менше тривала активна науково-організаційна, історико-краєзнавча та природодослідницька діяльність ученого. 21 червня 1930 р. він доповідав на засідання Президії ВРНГ України в обговоренні питання про природні багатства Кам'янецьчини. Вдруге аналогічна доповідь була виголошена ним в економічному відділі ВРНГ у лютому 1931 р. Одначе становище В. О. Гериновича у Кам'янець-Подільському інституті соціального виховання (назва закладу з осені 1931 р.) ускладнилося — НКО не затвердив у ньому кафедри географії та геології, відтак колишній ректор став лише позаштатним професором й змушений був шукати собі іншого місця праці...²⁶

Системні репресії більшовицького режиму проти української інтелігенції, в тому числі й представників інтелектуальної еліти Поділля, традиційно пов'язуються зі «справою» так званої «Спілки визволення України» 1929–1930 рр., коли за ґрати потрапили сотні представників вітчизняної інтелігенції, що з них значна частина була засуджена до різних термінів ув'язнення, вислана з України або ж позбавлена праці за фахом, принаймні у себе на Батьківщині. Сучасні дослідники оцінюють кількість тих, хто був заарештований, знищений або засланий під час та невдовзі після «центрального» процесу «СВУ» цифрою від 700–800 — до 5-ти тис. й навіть понад 30 тис. осіб²⁷.

Серед 45 осіб, яким «пощастило» потрапити до «ядра» сфабрикованої «справи» «Спілки визволення України», був і відомий поділлєзнавець, дослідник регіональної історії рідного краю,

²⁵ *Завальнюк О. М.* Володимир Олександрович Геринович // Зневажена Клію: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: Ю. З. Данилюк (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – С. 132.

²⁶ Там само. – С. 133–134.

²⁷ *Касьянов Г. В., Даниленко В. М.* Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 54; *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст.:* Історичні нариси / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2002. – С. 405.

завідувач Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при ВУАН *Валентин Дмитрович Отамановський* (1893–1965), засновник 1924 р. Кабінету виучування Поділля, який став головним центром краєзнавчих досліджень на Вінничині (до 1929 р. надруковано 30 видань з різних галузей краєзнавства). З Кабінетом виучування Поділля співробітничало понад 50 наукових інституцій Західної Європи, Америки, Близького Сходу й понад 180 установ УСРР та інших республік, українознавчі центри Галичини, Закарпаття, Кубані. В. Д. Отамановський брав активну участь у роботі Комісії по вивченню західньо-руського і українського права при ВУАН під керівництвом акад. М. П. Василенка та Науково-дослідної кафедри історії України, що її очолював акад. М. С. Грушевський²⁸.

В. Д. Отамановський був учасником Першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції (м. Харків, 29 травня – 3 червня 1925 р.), яка започаткувала систематичну краєзнавчу роботу у республіці. Погляди ученого на розвиток краєзнавства найповніше відображені у його програмній розвідці «Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роля краєзнавчої праці Кабінета виучування Поділля», надрукованій у Вінниці 1926 р. Накреслюючи першочергові заходи у вивченні історії та природи Поділля, учений наголошував велике значення краєзнавства у суспільному житті, розглядаючи його як необхідну умову будь-якої діяльності у регіоні²⁹.

Діяльність Кабінету виучування Поділля отримала високу оцінку наукової громадськості. Влітку 1929 р. Президія ВУАН ухвалила перетворити Кабінет на державну установу й просити виділити йому на 1929/30 р. асигнування на дослідну роботу у розмірі 10 тис. руб. Одночасно В. Д. Отамановському запропонували розробити план організації аналогічних кабінетів у Житомирі, Полтаві та Донбасі. Одначе реалізувати ці масштабні задуми Валентину Дмитровичу вже не вдалося — за сце-

²⁸ *Гальчак С. Д.* Краєзнавці Вінничини: Біографії. Бібліографія. – Вінниця, 2005. – С. 136.

²⁹ *Кот С. І.* Честі своєї не зрадив: В. Д. Отамановський // Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки. – С. 136.

нарієм ГПУ йому відводилася роль організатора й керівника Вінницької філії міфічної «СВУ».

26 серпня 1929 р. вченого заарештували разом з братом Михайлом. На допиті 10 вересня він заявив у відповідь на абсурдні закиди «слідства»: «Ознайомившись з обвинуваченням [...], я вважаю за необхідне додати:

Активна боротьба по поваленню існуючого на Україні ладу та участь в контрреволюційних організаціях, — але є це те саме невиразне обвинувачення, що мені ставили 2 тижні тому й супроти якого неможлива ніяка оборона [...]. Тому категорично заявляю востаннє, що ніколи не збирався скидати український уряд нашої СРР, ніколи не належав до контрреволюційних організацій, та й сама така діяльність мені не властива. Я є культурник й дослідник від природи, а тому просто абсурдно ставити мені таке звинувачення»³⁰.

Однаке після застосування до ув'язненого усього арсеналу енкаведистських методів «приборкання непокірних», 10 січня 1930 р. Валентин Дмитрович написав самообмовне «Моє каяття», що у ньому «визнав» власну причетність до «СВУ» й «провини» перед більшовицькою адміністрацією в Україні. Далі були участь у прилюдному процесі «Спілки визволення України», вирок — п'ять років позбавлення волі у таборах, заслання до Татарії до 1944 р.; кандидатська дисертація «Вінниця, як тип українського міста Південного Побужжя. XIV–XVI ст.» (Московський університет, 1946); докторська — «Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII ст.» (Саратовський університет, 1955). В Україну повернувся лише 1958 р.³¹ ...

³⁰ Кот С. І. Честі свої не зрадив: В. Д. Отамановський. — С. 138.

³¹ *Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти* / Публ. В. І. Пристайка та Ю. І. Шаповала. — К., 1995. — С. 15, 87, 174–175, 247, 344, 352, 372, 399, 402, 406, 419, 426; Кот С. І. Честі свої не зрадив: В. Д. Отамановський. — С. 138–140; Гальчак С. Д. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія. — С. 136–137; Воловик В., Григорчук П. Склад злочину: дослідження історії Поділля: В. Д. Отамановський // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. / Упоряд.: В. П. Лациба (кер.) та ін. — Вінниця, 2006. — Кн. 1. — С. 718–723.

Аналогічних ударів долі зазнав й відомий археолог, історик, етнограф і музеєзнавець *Юхим Йосипович Сіцінський* (1859–1937), який проводив величезну дослідницьку роботу з історії Поділля. У його науковій спадщині нараховується понад 180 опублікованих праць. Це монографії, статті, нариси з історичного краєзнавства Поділля. Вчений-краєзнавець провадив й велику науково-організаційну та громадську роботу³². Після поразки Українських визвольних змагань й опанування регіону російськими більшовиками Ю. Й. Сіцінський, зрікшись духовного сану, зосередився винятково на науково-викладацькій діяльності. Його історико-краєзнавчі праці 1920–1930-х років, викладання у навчальних закладах Поділля, численні виступи перед культурно-освітньою інтелігенцією про історію краю зробили ім'я ученого добре відомим серед громадськості.

Але у 1929–1930 рр., позначених масовими арештами представників вітчизняної інтелектуальної еліти у зв'язку з фабрикуванням «справи» так званої «Спілки визволення України», хвиля терору захопила й Юхима Йосиповича. Він був ув'язнений разом з іншими викладачами Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, але через деякий час звільнений. Причини арешту для сім'ї залишилися невідомими. Але після звільнення він змушений був залишити рідне місто й перебраться до Києва: де упродовж 1931–1933 рр. працював науковим співробітником Лаврського музею³³.

Працюючи у Києві, Ю. Й. Сіцінський захворів й прагнув повернутися додому. Одначе виявилось, що й повертатися авторитетному ученому фактично нікуди — за його відсутності рішенням Кам'янець-Подільської міськради від 20 вересня 1933 р. власний будинок Ю. Сіцінського «націоналізували», а по суті вкрали. Отже, приватний, збудований на кошти Юхима Йосиповича ще до Першої світової війни, будинок у нього відібрали, залишивши йому у флігелі лише одну невеличку кімнатку. Але й на цьому нуруга над ученим не закінчилася: у

³² *Винокур І. С., Корнілов В. В.* Визначний літописець Поділля: Ю. Й. Сіцінський // Репрсоване краєзнавство: 20–30-і роки. – С. 93–101.

³³ Там само. – С. 98.

1935 р. його виселили на Підзамче до Ю. А. Ундерко, де він знімав за плату кімнату. Оскільки Ю. Й. Сіцінський мав одну з найбільших приватних книгозбірень міста, то під час його примусового переселення вантажівка, що її перевозила, виявилася замалою й чимало рідкісних видань просто загинуло по дорозі³⁴. Вочевидь це прискорило смерть ученого, яка сталася 7 грудня 1937 р.

Інформаційне видання «Український тиждень», що друкувалося у Празі, присвятило пам'яті відомого ученого некролог, у якому зокрема зауважувалися прикрі обставини останніх років життя проф. Ю. Сіцінського: «В 1918 р. був обраний професором Українського Університету в Кам'янці по кафедрі археології та історії Поділля, де й викладав до 1922 р. (від 1920 р. проф. Ю. Сіцінського залишили як «наукового співробітника», але в 1929 [р.] зовсім усунули з музею, залишаючи його без всяких засобів існування). В рр. 1931–1933 був науковим співробітником музею Лаври у Києві, звідки його усунули в серпні 1933 р. «за скороченням штатів», не залишаючи заслуженому працівнику жадної пенсії чи допомоги. Відтоді жив у Кам'янці у великих матеріальних недостачах, тим більше, що в 1933 р. відняли від нього й власний дім. Останні півроку тяжко хорував. Вмер на 79 році життя і був похований в Кам'янці дня 13 грудня 1937 р.»

Особлива увага у публікації приділялася сумній долі непересічної книгозбірні небіжчика: «Проф. Ю. Сіцінський мав велику власну бібліотеку — одну на Поділлі, де були зібрані усі важніші джерела і взагалі всякі видання ріжними мовами, які стосуються історії Поділля. Багатий був також відділ українських видань (також і з Галицької України) [...]. За большевицьких часів частину бібліотеки знищили члени славетної «Чеки», уживаючи її на «підпалку». Більшу частину бібліотеки з відділом до історії Поділля закупив перед кількома роками музей в Проскуріві, деяка частина перейшла до Лаврського музею, а що сталося з рештою бібліотеки — невідомо»³⁵.

³⁴ *Винокур І. С., Корнілов В. В.* Визначний літописець Поділля... – С. 98.

³⁵ *Професор Юхим Сіцінський: Некролог // Український тиждень.* – 1938. – 1 січня. – Ч. 1 (247). – С. 3–4.

Арешти за приналежність до «Української військової організації» розпочалися наприкінці 1932 р. й тривали впродовж найближчих двох–трьох років. Як доповідав Й. Сталіну голова ГПУ УСРР В. А. Балицький, на квітень 1933 р. підлеглі йому чекісти «виявили» у республіці 255 «осередків УВО», кинувши за ґрати 592 особи. У меморандумі керівника ГПУ «Про зв'язок «УВО» з Польщею і Німеччиною» йшлося: «Ликвидируемая ГПУ УССР «Украинская военная организация» [...] подготавливала к весне 1933 г. широкое вооруженное восстание на Украине для свержения Соввласти и создания «Соборной Украинской Народной Республики».

Основным *костяком организации* являются галицийские контрреволюционные кадры [...]. Эти элементы *тесно смыкаются* с так наз. «*приднепрянскими*» (т. е. внутренними украинскими) контрреволюционными организациями и группами и ведут, совместно с ними, подпольную работу, подчиненную *общим целям и общему тактическому плану*.

Организация имела свои ячейки, как в ряде крупных центров, так и в значительном количестве районных пунктов, *особенно на Правобережьи Украины* [...]. Достижение своей основной цели — создание Независимой Соборной Украины — УВО считала возможным *при помощи интервенции*, сопровождающейся *внутренним восстанием* на Украине.

Среди членов УВО господствовали две ориентации: *немецкая и польская*» (виділення по тексту — В. Балицького)³⁶.

Невдовзі кількість заарештованих принаймні подвоїлася. На 25 липня 1933 р. кількість виявлених (ще незаарештованих) «увіствів» сягнула цифри у 730 осіб. Зрозуміло, що більшість із них у швидкому часі опинилися за ґратами. Частина затриманих того ж року звільнили, 427 — засудили до різних термінів «поправно-трудоих» таборів, а 42 особи виявилися настільки «соціально небезпечними», що керівництву УССР «довелося» застосувати щодо них «вищу міру соціального захисту» — розстріл³⁷.

³⁶ Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 357.

³⁷ Рубльов О. С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа «Української військової організації» // *Історія України: Маловідомі імена*,

Як міфічна гідра, організація, кількаразово нібито вже цілковито й остаточно розгромлена ГПУ–НКВД, знову й знову відновлювалася, «рештки» її виявляли дивовижну здатність регенерувати, налагоджувати зв'язки із закордонними центрами УВО–ОУН та їхніми емісарами в Україні, укладати спілку з іншими різновидами «контрреволюційних» та «шпигунських» організацій, тобто унаочнювати сталінську теорію «загострення класової боротьби» та рівночасно «віддячувати» невтомним борцям з «увістським підпіллям» в УСРР — чекістам — черговими/позачерговими званнями, орденами, грамотами та грошовими преміями.

Учасниками вищезгаданої віртуальної «контрреволюційної організації» у підрадянській Україні були оголошені назагал уродженці західноукраїнських теренів — Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини й Закарпаття. Вихідцям з цих земель, котрі у міжвоєнний період входили до складу II Речіпосполитої, Румунії й Чехо-Словаччини, легко (враховуючи, звичайно, штучно створений й уміло підтримуваний більшовицькою пропагандою імідж «першої у світі країни соціалізму», «Батьківщини трудящих» як такої собі «фортеці в облозі», котру оточують й на яку чатують імперіалістичні «хижаки») можна було ікримінувати шпигунство на користь «буржуазних держав» й цілеспрямоване закидання західними спецслужбами на територію СРСР та УСРР задля шкідництва й диверсій, організації замахів на «керівників партії й уряду».

Використала комуністична таємна поліція й ту обставину, що частина арештованих у 1918–1919 рр. воювали у Галицькій армії й згодом були інтерновані у Чехо-Словаччині. Приїзд їх в Україну упродовж 1924–1925 рр. відбувався винятково із санкції партійно-державного керівництва республіки й під пильним наглядом спецслужб, котрі не лише ретельно фільтрували «неблагонадійних», а й не залишали поза увагою цілком лояльних реемігрантів. Проте «компетентні органи» про останню обставину у період фабрикації «справи» якомось «призабули», удаючи з себе, очевидно, некомпетентну інституцію (?!).

11 грудня 1932 р. Київським окрввідділом ГПУ УСРР був затриманий завідуючий їдальнею 27-го Управління авіабудівництва І. П. Романко (1900–1937?). Невдовзі його прізвище репресивний апарат вписав у зловісно-шпигунський контекст секретного «інформаційно-аналітичного» меморандуму «Про зв'язок «УВО» з Польщею і Німеччиною» (квітень 1933 р.)³⁸.

Масові арешти «увістів» розпочалися або тривали й по інших містах УСРР, де концентрувалися уродженці західноукраїнських теренів — насамперед представники розумової праці. У першу чергу йшлося про тогочасну столицю республіки — Харків — та історичний центр України — Київ. Чекісти «виявили» осередки «УВО» й у колишній столиці УНР — м. Кам'янці-Подільському, зокрема у міських Інституті соціального виховання, Інституті птахівництва, Сільськогосподарському інституті й Інституті технічних культур, а також інших навчальних закладах та науково-дослідних установах Кам'янця. Так, 25 грудня 1932 р. за ґратами опинився професор кам'янець-подільських інституту птахівництва та сільськогосподарського інституту *Олексій Степанович Мельник* (1887–1937?)³⁹.

Якщо за чекістською інформацією, крім столичного Харкова з керівництвом контрреволюційної організації, «найбільші периферійні філії УВО перебували у Києві, Одесі й Кам'янці-Подільському», то мережа організації, мовляв, охоплювала ще понад 80 міст і районів УСРР, в тому числі на Поділлі — міста Вінницю, Проскурів, Бердичів й понад 18 районів і районних центрів Вінницької обл.

В. О. Геринович, який 1932 р. перебрався до престижної тоді Москви й працював професором Московського геолого-розвідувального інституту ім. Орджонікідзе, несподівано для нього 12 грудня 1932 р. (під час відвідин України) був затриманий співро-

³⁸ *Рубльов О. С.* Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа «Української військової організації» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – Вип. 9. – С. 173.

³⁹ *Рубльов О. С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С. 359.

бітниками секретно-політичного відділу ГПУ УСРР⁴⁰. Щоправда, несподіванкою арешт був лише для нього самого. Для республіканських енкаведистів це було частиною спланованої задалегідь «акції» — Володимира Олександровича «призначили» на роль керівника «УВО» на Кам'янецьчині.

В «Обвинувальному висновку у справі контрреволюційної «Української військової організації» («УВО»)» (20 жовтня 1933 р.) В. О. Гериновичу інкримінувалося наступне: «1. З 1919 р. був одним з активних членів Кам'янець-Подільської контрреволюційної організації, провадив роботу щодо згуртування українських контрреволюційних сил на Кам'янецьчині й згодом став керівником Кам'янець-Подільської УВО; 2. Перебуваючи 1926 р. на науковому з'їзді у Польщі, був завербований польською розвідкою, якій згодом повідомляв шпигунські відомості й за завданнями якої провадив організаційну повстанську роботу у прикордонній смузі; 3. Підготував збройне повстання, що відбулося навесні 1931 р. у Дунаєвецькому районі на Кам'янецьчині; 4. Був зв'язаний з німецьким консулом у Києві й передав консульству низку шпигунських відомостей щодо стану України»⁴¹.

Звертає на себе увагу, що левову частку «злочинів», котрі закидалися ученому, становили, мовляв, його «контрреволюційні дії» за кам'янецької доби його біографії.

За тим же документом, обвинувачувався й *Нестор Федорович Гаморак* (1892–1937), земляк В. О. Гериновича й колега по викладанню у вищих навчальних закладах Кам'янця-Подільського. Колишній офіцер австрійської й галицької армій, у минулому завідувач прес-бюро Військового міністерства ЗУНР,

⁴⁰ Завальнюк О. М., Петров М. Б. «Винним себе визнав...»: В. О. Геринович // Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки. – С. 180–181.

⁴¹ Див., напр.: *Витяг з обвинувального висновку у справі контрреволюційної «Української військової організації» («УВО»), 20 жовт. 1933 р. // Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.: В 2 т. / Служба безпеки України; Ін-т політичних і етнонац. дослідж. НАН України; Упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал; Редкол.: Ю. Шаповал (відп. ред.) та ін. – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К., 2003. – Т. 1. – С. 121–139.*

згодом вузівський викладач й науковий співробітник Всеукраїнської Академії наук, мовляв: «1. Був одним з керівників Кам'янець-Подільської групи УВО; 2. Провадив роботу щодо насаджування повстанської периферії УВО й організації повстанських груп; 3. Залучав до наукової й викладацької роботи контрреволюційні українські шовіністичні елементи, в тому числі увістів; 4. Підтримував систематичний зв'язок з контрреволюційними увістськими закордонними колами»⁴².

Доцент Інституту технічних культур у м. Кам'янці-Подільському *Андрій Петрович Добуш*, також уродженець Східної Галичини, обвинувачувався за цією ж «справою» у тому, що: «1. Був активним членом УВО, брав участь у нарадах Кам'янець-Подільської групи цієї організації; 2. Виїжджаючи на село, провадив контрреволюційну агітацію й обробку окремих осіб для втягування їх у роботу організації [...]». Колишній підстаршина царської армії й поручик гетьманської та Дієвої Армії УНР *Олександр Павлович Кость*, на час арешту прораб Волино-Подільського геологорозвідувального управління, обвинувачувався у «контрреволюційних зв'язках» з керівником Кам'янець-Подільської УВО В. О. Гериновичем, створенні «контрреволюційних осередків» у низці населених пунктів Поділля, організації збройного антирадянського повстання на Кам'яничині у квітні 1931 р. Аспірант Кам'янецької гідробіологічної станції *Антін Андрійович Марцинюк*, також галичанин, за інформацією ГПУ, був членом Кам'янецької організації УВО з 1923 р.; належав до керівництва регіонального осередку контрреволюційної організації, створював її повстанську периферію, брав участь у нарадах організації тощо⁴³.

Професор Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту *О. С. Мельник*, той самий — один з перших ув'язнених у «справі УВО», обвинувачувався у тому, що: «1. Був активним учасником Кам'янець-Подільської організації УВО з часу її виникнення; 2. До 1924 р. спрямовував свою діяльність

⁴² *Витяг з обвинувального висновку у справі контрреволюційної «Української військової організації» («УВО»)*, 20 жовт. 1933 р. — С. 134–135.

⁴³ Там само. — С. 136–137.

на об'єднання контрреволюційних націоналістичних кадрів, створював осередки у місті й по селах; 3. З 1924 р. за директивою центру очолював осередок при сільськогосподарському інституті [...]; 4. Був постійним учасником нарад Кам'янець-Подільської організації». Професору Кам'янець-Подільського інституту професійної освіти *Івану Антоновичу Любарському* інкримінувалося наступне: «1. Належав до Кам'янець-Подільської організації УВО з 1926 р.; 2. Проводив контрреволюційну роботу щодо втягування націоналістичних елементів до Кам'янець-Подільського науково-технічного товариства; 3. Брав участь у низці нарад організації, де обговорювалися практичні питання контрреволюційної роботи; 4. Підтримував безпосередній зв'язок з закордонною УВО [...]»⁴⁴.

Під арешти у сфабрикованій «справі» «УВО» потрапляли й ті представники наукової, мистецької та культурно-освітньої інтелігенції УСРР, які від кількох років працювали в інших регіонах республіки, але свого часу власною біографією й працею були щільно пов'язані з Поділлям, насамперед його міськими осередками освітньо-культурного життя. Одним з них був колишній завідувач народівити Кам'яниччини *Василь Пилипович Гоца* (1885–1937)⁴⁵.

Народився В. П. Гоца 8 березня 1885 р. у с. Озерна на Тернопільщині (нині — Зборівського району Тернопільської обл.) у незаможній селянській родині. У десятирічному віці утік з батьківської хати, службою та приватними уроками заробляючи на життя й подальше навчання. 1905 р. закінчив гімназію у Тернополі, 1910 р. — філософський факультет Львівського уні-

⁴⁴ *Витяг з обвинувального висновку у справі контрреволюційної «Української військової організації» («УВО»)*, 20 жовт. 1933 р. – С. 137–138.

⁴⁵ Див. докладніше: *Гасай Є.* Таємниця старої фотографії: [Василь Гоца] // *Гасай Є.* Не втомлюся шукати / Ред. Терноп. Книги Пам'яті. – Тернопіль, 1998. – С. 18–25; *Стрижак Є. М.* Василь Гоца (1885–1937): сторінки біографії директора Житомирського інституту народної освіти // *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського.* Сер.: Історія / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця: Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2006. – Вип. 10. – С. 138–144.

верситету. З 1902 р. належав до Української радикальної партії Східної Галичини, брав активну участь в організації аграрних страйків, «студентських розрухів» та ін. Двічі був ув'язнений, відбувши 4 місяці тюрми. Як учасник протидержавних виступів втратив можливість поступити на державну службу. Відтак упродовж 1910–1914 р. В. Гоца поєднував працю директора Народного дому у м. Белзі на Тернопільщині й викладача української приватної гімназії у цьому ж місті⁴⁶.

З початком Першої світової війни його покликали до австро-угорського війська. 26 серпня 1914 р. він потрапив до російського полону й утримувався у різних таборах Сибіру. Револьюційні події у Росії сприяли подальшій радикалізації колишнього члена Української радикальної партії — аж до лівого екстремизму — російського більшовизму з його вітчизняним підвидом — українським націонал-комунізмом. Як член Іноземної секції РКП(б) В. Гоца брав участь у військових діях на Уральському та Сибірському фронтах, 1920 р. політпрацівником політвідділу XIV армії РСЧА — у польсько-радянській війні⁴⁷.

Після завершення бойових дій Василя Пилиповича прикріпили до Подільського губкому КП(б)У й призначили завідувачем Ямпільської повітової народ освіти. На цій посаді він пробув до 20 лютого 1923 р., коли розформувався повіт. З 1 березня 1923 р. В. Гоца був переведений до м. Кам'янця-Подільського, обійнявши посаду старшого інспектора округового відділу народної освіти Кам'янецьчини. Енергійний керівник округової народ освіти чимало зробив для втілення у життя на підлеглий йому території урядової політики «українізації». Палкий шанувальник української пісні й хорового співу, він створив у місті Співоче товариство ім. Леонтовича та великий (320 співаків) хор при ньому, яким власноручно диригував; доклав рук й до пожвавлення роботи місцевого драматичного гуртка. Енергійні «українізаційні» заходи Василя Пилиповича сподобалися далеко не всім з місцевої партноменклатури та зайшого російського елемента.

⁴⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166, оп. 12, спр. 1790. – Арк. 5.

⁴⁷ Там само. – Арк. 5 зв.

5 лютого 1927 р. керівник Кам'янецької народ освіти адресував листа заступникові наркома освіти УСРР А. Т. Приходьку: «Дорогий Товаришу Приходько! Ви пам'ятаєте, я просив Вас о перевод з Кам'янця. Цим листом я знова осмілююсь нагадати Вам про це. Я вже до того замучився в Кам'янці, що даліше моє перебування грозить мені до решти лишитися без нервів. Зі мною подібні історії, як з т. Самутіним в Винниці, з тою тільки різницею, що я не зі сторони свого апарату маю клопіт, а з Профспілками. На кождім кроці цькування, підтасовки, інсинуації. Я роботу вмю ставити і за Кам'яничину я не повстидаюся. Про це Вам можуть всі в апараті НКО [...] докладно сказати.

Хочу переїхати в яку небудь округу бувшої Київщини (кромі Бердичева) або Полтавщини. Буду працювати так, що Ви не пошкодуєте, що перевели. З тов[ариською] пошаною і вітаням *В. Гоца*»⁴⁸.

23 березня 1927 р. В. Гоцу перевели до м. Кременчука на аналогічну посаду старшого інспектора округового відділу народної освіти. Наступного року ротація наркомосівських кадрів привела Василя Пилиповича у крісло директора Житомирського (Волинського) інституту народної освіти (згодом Інституту соціального виховання), який він очолював аж до власного арешту у «справі» «УВО» 3 серпня 1933 р.

Очевидно, що перманентні репресії тоталітарного режиму 1920-х – початку 1930-х років знекровлювали професорсько-викладацький корпус вищої і середньої спеціальної школи міст Поділля, для якої й без того упродовж першого десятиріччя більшовицького владарювання прикметним був постійний кадровий дефіцит.

Меморандум 1934 р. щодо стану й перспектив господарсько-культурного розвитку м. Кам'янця-Подільського, саме напередодні виокремлення у складі Вінницької обл. 4 травня 1935 р. Кам'янець-Подільської округи (й за три роки до утворення однойменної області — 22 вересня 1937 р.), лише констатував сумний стан справ не лише з комунальним господарст-

⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 12, спр. 1790. – Арк. 7–7 зв.

вом колишньої столиці Поділля, а й відчутний дефіцит у ньому фахових професорсько-викладацьких кадрів: «Місто Кам'янець має велетенський фонд зелених насаджень, садів і парків [...]. Усі вони являють собою «мерзость запустення» — у центрі міста, у садах і парках пасуться корови, свині. У місті відсутній будь-який елементарний порядок»⁴⁹. Серед найнагальніших завдань висувалися два стратегічних — «встановлення елементарного порядку у місті» й «зміцнення Кам'янця кадрами високих кваліфікацій по лінії культури (професорський склад вузів)». Налагодження й нормалізацію роботи вищих навчальних закладів і технікумів міста планувалося здійснити, по-перше, шляхом отримання принаймні мінімальної кількості кваліфікованої професури, особливо партійної, з соціально-економічних дисциплін, а також з математики, фізики, хімії, якої (професури) немає «не лише у Кам'янці, а й в обласному центрі» — Вінниці. Автори доповідної записки чудово усвідомлювали, що «без допомоги ЦК по цій частині нам не обійтися». Другий стратегічний напрям вбачався у терміновому впорядкуванні матеріально-побутових умов студентства⁵⁰.

Хоча автори меморандуму безпосередньо не зазначали, що перманентні репресії постійно знекровлювали нечисленний професорсько-викладацький склад навчальних закладів міста, однак конкретизація потреб кожного конкретного навчального закладу несамохіть наштовхувала саме на такий висновок.

Наприклад, коли йшлося про Кам'янець-Подільський педінститут, то зауважувалося: «Педагогічний не забезпечений висококваліфікованими кадрами — керівниками кафедр. З 33 викладачів Інституту є лише один професор (фізики *Бернацький* — кандидат партії)». Відтак для забезпечення основних кафедр інституту кваліфікованими викладачами потрібні були професори історії, біології, хімії, математики. Водночас вимагалася негайна заміна таких викладачів, які «мали зв'язки з членами контрреволюційної організації УВО (Любарський, Геринович)», а саме: 1) *Хамарлюк Я. Д.* — позапартійний

⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 6600. – Арк. 58–59.

⁵⁰ Там само. – Арк. 59–60.

керівник кафедри біології; 2) *Зарубайло* — викладач педагогіки; 3) *Сберезюк* — викладач фізики; 4) *Кузьмін* — викладач хімії, син крупного купця⁵¹. Окрім того, потрібна була заміна через «низьку кваліфікацію» викладача політекономії Тирона, воєнрука Гоголя, завідувача навчальною частиною інституту Павлюченка, неспроможного, попри членство у компартії з 1919 р., забезпечувати керівництво педагогічним процесом. Водночас вищий навчальний заклад потребував («для зміцнення кадрами») ще шістьох професорів — діамату, історії, біології, математики, хімії й політекономії⁵².

Аналогічною була картина у Кам'янець-Подільському зоотехнічному інституті, який потребував заміни педагогічного складу: викладача політекономії Серікова, члена партії з 1920 р. — «освіта комвуз, кваліфікація низька»; викладача історії Гнезлинського, члена партії з 1919 р. — «кваліфікація низька». Незадовільною була й кваліфікація доцента Дереновського, який викладав аналітичну хімію.

Заміни інших викладачів інституту вимагала їхня незадовільна політична атестація (про професійні якості не йшлося). Так, наприклад професор органічної хімії Д. П. Красников «мав тісний зв'язок з членами контрреволюційної організації УВО», арештовувався ГПУ у 1933 р.; доцент спеціальної зоотехніки Демкевич також «мав тісний зв'язок з контрреволюційною організацією УВО», арештовувався органами ГПУ того ж 1933 р. Доцент Филипенко, який викладав технологію харчування худоби, не лише був «антирадянськи налаштований», а й мав (через це?) «низьку кваліфікацію». Окрім заміни вищезгаданих викладачів, додатково потрібний був доцент за спеціальністю зоологія.

Аналогічна картина з професорсько-викладацьким складом вимальовувалася й у Кам'янець-Подільському силікатному інституті⁵³...

⁵¹ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 6600. – Арк. 79.

⁵² Там само. – Арк. 80.

⁵³ Там само. – Арк. 80–81.

У листі до акад. М. С. Грушевського Юхим Сіцінський зауважив: «Оце, віддавши під Вашу опіку свої «Замки подільські...», хочу братися за другий випуск «Нарисів історії Поділля»⁵⁴. Одначе цьому наміру не судилося збутися. Наближався кінець 1920-х років, коли на повну силу запрацювала сталінська репресивна машина й механізм більшовицького політичного терору трагічно позначився на житті й долі (якщо не перекреслив їх взагалі) вищезгаданих подільських учених й сотень інших, відомих і менш знаних їхніх колег по всій Україні. Сталінщина повною мірою використала краєзнавчий рух у своїх політичних комбінаціях задля зміцнення власного режиму, а, досягнувши мети, почала розглядати його як прояв місцевого патріотизму чи сепаратизму, буржуазного (українського) націоналізму. Вже упродовж 1929–1933 рр. у «справах» міфічних «Спілки визволення України», «Українського національного центру» чи «Української військової організації» були репресовані сотні представників подільської інтелігенції, в тому числі організатори краєзнавчого й музейницького руху у регіоні, пов'язані насамперед з Вінницею, Кам'янцем-Подільським, Проскуровим, Тульчином та іншими його міськими осередками культурного життя — В. Д. Атамановський, Г. В. Брілінг, Н. Т. Гаморак, В. О. Геринович, П. Г. Клепатський, Ю. Й. Сіцінський, Ю. П. Філь, дещо згодом В. М. Гагенмейстер (1887–1938)⁵⁵ та ін.

⁵⁴ Цит. за: *Баженов Л. В.* *Alma mater* подільського краєзнавства. – С. 93.

⁵⁵ Див.: *Білокінь С.* «Білі круки» подільського друкарства: [Про видання Кам'янець-Подільської художньо-промислової профшколи, 1921–1931] // *Пам'ятки України.* – 2000. – Ч. 3/4 (128/129). – С. 33–45.

Рубльов О.С.

Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років

Прізвище Я. Саулевича, по майже 60 роках забуття, стало з'являтися більш-менш регулярно у вітчизняній та польській (переважно) історіографії історії польської людності УССР міжвоєнної доби з початку 1990-х років. Насамперед варто згадати піонерську розвідку Г. Стронського 1992 р. про Мархлевський національний польський район¹, ґрунтовну монографію професора Вроцлавського університету Януша Купчака 1994 р.² та деякі ін. Першопрохідцям завжди найважче. Тому, наприклад, у дослідженні Я. Купчака про Саулевича лише лаконічно зазначено — «*szolowy polski komunista z Ukrainy*»³, хоча у самій праці діяльність «чільного польського комуніста з України» висвітлюється доволі докладно. Значно розлогішу біографічну інформацію про Я. Саулевича (на підставі його архівно-слідчої справи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України) подано у статті О. Рубльова та В. Репринцева 1995 р.⁴

За десятиліття, що минуло з середини 1990-х років, проведена значна пошукова робота як у царині вивчення національної політики ВКП(б)–КП(б)У в УССР міжвоєнного двадцятиліття, так і в сфері дослідження тогочасного становища польської людності республіки й більшовицьких експериментів щодо неї.

Покажемо у цьому відношенні є масштабний проект Південно-Східного Наукового Інституту у Перемишлі (директор д-р Ст. Стемпень) щодо публікації документів і матеріалів з істо-

¹ *Стронський Г.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки. – Тернопіль: Обласна друк., 1992. – С. 16–17, 47–48.

² *Kirczak J.M.* Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939 / Acta Universitatis Wratislaviensis № 1656. Politologia, t. XII. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – S. 32, 49, 63, 105, 148–149, 179, 272, 336.

³ *Kirczak J.M.* Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. – S. 63.

⁴ *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 140–141, 149.

рії польського населення України 1917–1990-х рр.⁵ Примітка у першому томі видання зазначає: «*Jan Saulewicz — jeden z czołowych polskich działaczy komunistycznych, członek Centralnego Biura Polskiego na Ukrainie, przedstawiciel ludności polskiej w Centralnej Komisji Mniejszości Narodowych*»⁶. Стосовно тієї ж особи у другому томі «Поляків на Україні» подається виразніша, але все ще далеко не повна інформація: «*Jan Saulewicz (?–1936) — zastępca przewodniczącego Centralnego Komitetu Mniejszości Narodowych przy Wszuchukraińskim Centralnym Komitecie Wykonawczym. W 1936 r. rozstrzelany przez NKWD*»⁷. У третьому ж томі видання — як результат плідної співпраці учених Польщі та України щодо виявлення архівних документів — вміщений цікавий автентичний матеріал від самого Яна Саулевича — його життєпис від 9 жовтня 1924 р.⁸

2005 р. — рік 80-ліття створення й 70-ліття ліквідації Мархлевського польського національного району — був відзначений в Україні проведенням двох (до певної міри альтернативних) наукових форумів. 7–9 жовтня у м. Житомирі заходами Польського наукового товариства у Житомирі, Інституту підприємництва і сучасних технологій й Товариства поляків ім. Івана-Павла II у Довбиші (колишньому Мархлевську) було проведено III Міжнародну наукову конференцію «*Поляки і політика: З нагоди 80-ліття створення й 70-ліття ліквідації польського національного району ім. Юліана Мархлевського на Житомир*

⁵ *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. — Przemyśl: Półudniowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1998. — T. I. — 336 ss.; T. II. 1999. — 248 ss.; T. III. — 2001. — 220 ss.; T. IV / Pod red. S. Stępnia i O. Rublowa. — 2004. — 231 s.: il.*

⁶ *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. — Przemyśl: Półudniowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1998. — T. I. — S. 102.*

⁷ *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. — Przemyśl: Półudniowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1999. — T. II. — S. 100.*

⁸ *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. — Przemyśl: Półudniowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2001. — T. III. — S. 48–50.*

щині»⁹. 28–30 жовтня 2005 р. у м. Хмельницькому відбулася Міжнародна наукова конференція «*Поляки в Україні у ХІХ–ХХ ст.: До 80-ї річниці організації й 70-ї річниці ліквідації Мархлевщини*» з циклу конференцій «Політика іноземних держав і урядів щодо поляків на сході (ХІХ–ХХ ст.)», що її співорганізаторами виступили Міністерство освіти і науки України, Хмельницька облдержадміністрація, Хмельницькі обласна та міська ради, Хмельницький національний університет, Інститут історії і міжнародних відносин Вармінсько-Мазурського університету в Ольштині (Польща), Спілка польських учених України, Спілка поляків України та ін.¹⁰

Під час проведення конференції у Житомирі було виокремлено спеціальну секцію, присвячену історії «советської Мархлевщини», засідання якої відбувалися 8 жовтня 2005 р. у Довбиші — колишній столиці Мархлевського району. Серед виступів на цій конференції була заслухана й доповідь О. Рубльова «*Ян Саулевич (1897–1937) — до біографії «хрещеного батька» Мархлевського району*» (на розвиток біографічних фрагментів про цього чільного діяча польської комуністичної роботи в УССР, які відображені у статті О. Рубльова та В. Репринцева 1995 р.)¹¹.

⁹ Program III Międzynarodowej Konferencji Naukowej pt. «*Polacy i polityka*» z okazji 80-lecia utworzenia i 70-lecia likwidacji polskiego rejonu narodowościowego im. Juliana Marchlewskiego na Żytomierszczyźnie, 7–9 października 2005 r. / Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu; Instytut Przedsiębiorczości i Technologii Współczesnych; Towarzystwo Polaków im. Jana Pawła II w Dowbyszu. — Żytomierz, 2005. — 12 ss.

¹⁰ Програма Міжнародної наукової конференції «*Поляки в Україні у ХІХ–ХХ ст.: До 80-ї річниці організації й 70-річниці ліквідації Мархлевщини*», 28–30 жовт. 2005 р. / Мін-во освіти і науки України; Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. облрада; Хмельниц. міськрада; Хмельниц. нац. ун-т; Instytut Historii a Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie; Спілка польс. учених України; Держ. архів Хмельниц. обл.; Подільський осередок Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Спілка поляків України. — Хмельницький, 2005. — 4 с.

¹¹ Program III Międzynarodowej Konferencji Naukowej pt. «*Polacy i polityka*» z okazji 80-lecia utworzenia i 70-lecia likwidacji polskiego rejonu narodowościowego im. Juliana Marchlewskiego na Żytomierszczyźnie, Żytomierz, 7–9 października 2005 r. — Żytomierz, 2005. — S. 8.

Ян Саулевич, син Домініка Саулевича, народився 20 березня 1897 р. у садибі Огородники, Двінського повіту, Вітебської губернії, у родині дрібного польського шляхтича, який у 1908 р. на спілку з братом придбав фільварок Гаспарі у Курляндській губ. (Латвія). Згодом, вже після арешту, в анкетних матеріалах зазначалося, що Саулевич походить з родини фермера (за іншою версією, — «син великого латвійського фермера») ¹².

1907 р. за порадою місцевого ксьондза батьки віддали десятирічного Яна до Двінського реального училища, маючи на меті у подальшому підготувати його до кар'єри священнослужителя РКЦ. Однак після закінчення училища 1914 р. юнак обрав для себе іншу стежу — агрономічну. Навчався у Харківському сільськогосподарському інституті (з перервою: 1914–1922 рр.). У травні 1917 р. увійшов до «Польського соціалістичного об'єднання» у Харкові, з серпня 1917 р. належав до ППС-лівіці. Наприкінці 1917 р. повернувся до Курляндії, брав участь в ефемерних органах советської влади за місцем проживання батьків. Упродовж 1919–1920 рр. служив у Червоній армії. Після демобілізації у листопаді 1920 р. відновився у Харківському сільгоспінституті, який закінчив 1922 р. Наступного року став аспірантом цього ж вузу. 1924 р. вступив у члени КП(б)У ¹³.

Я. Саулевич був одним із зачинателів й безперечних лідерів роботи з етнічними меншинами, насамперед поляками, підсоветської України: з 1923 р. — співробітник відділу національних меншин НКВД УССР, у 1924–1930 рр. — член, згодом (з 1926 р.) заступник голови Центральної Комісії Національних Меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК.

29 серпня 1924 р. РНК УССР ухвалив постанову «Про виділення національних районів та рад», що була підтверджена відповідними рішеннями 4-ї сесії ВУЦВК VIII скликання (15–19 лютого 1925 р.). По доповіді Центральної адміністративно-територіальної комісії (ЦАТК) сесія ВУЦВК ухвалила резолюцію «Про низове районування» (19 лютого 1925 р.), де, зокрема, зазначалося: «2. Йдучи назустріч інтересам широких трудящих

¹² *Галузевий державний архів Служби безпеки України*. — Ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП. — Арк. 248 зв., 250, 255 та ін. (Далі — ГДА СБ України).

¹³ *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні... — С. 149.

мас з національних меншостей наданням їм права можливості розвивати свою культуру та мову, визнати необхідним проводити у подальшому роботу по утворенню окремих районів та сільрад». Запроваджувалися пільгові умови, що заохочували створення національних адміністративно-територіальних одиниць. За рішенням сесії, мінімальна норма для організації звичайних районів (25 тис. населення на його території), знижувалася для національних районів до 10 тис., національних сільрад — з 1 тис. до 500 осіб¹⁴.

Процес виділення польських національно-адміністративних одиниць почався з середини 1920-х років. ЦКНМ дала вказівку на місцею нагромаджувати статистику щодо польського населення України й визначити населені пункти для організації майбутніх національних сільрад. Значний резонанс серед польської людності УССР мало Звернення делегатів-поляків ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад (3–10 травня 1925 р.), що закликала до повсюдного утворення польських адміністративних одиниць як важливого чинника реалізації національних прав та інтересів та активної участі у радянському будівництві.

Вочевидь, що таким закликам і зверненням передувала копітка попередня робота чільних працівників Центральної Комісії Національних Меншин. Очолював цю роботу на польській ділянці Ян Саулевич.

Рішення про створення польського національного району було прийняте ще у 1924 р., але реалізація задуму й підготовча робота зайняли чимало часу¹⁵. Вибір місця організації району припав на прикордонну Волинську губернію, де компактними групами проживало польське населення, й, зокрема, на Житомирську округу. У червні 1926 р. Польбюро ЦК КП(б)У зауважувало, що синхронні проекти організації інших польських районів в УССР (у Проскурівській та Волинській округах) після попередньої перевірки виявилися непридатними за кількістю населення та економічними умовами¹⁶.

¹⁴ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст.). – К.: Асоціація «Україно», 1995. – С. 41.

¹⁵ Kurczak J. M. Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. – S. 149.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 413, оп. 2, спр. 5. – Арк. 31 (далі – ЦДАВО України).

1 квітня 1925 р. за двома підписами — заступника Голови ЦКНМ Я. Сударського та члена ЦКНМ Я. Саулевича — на адресу керівника Волинського губернського бюро нацменшин (копії — голові Волинської губернської АТК й завідувачу Польбюро Волинського губкому КП(б)У) було спрямовано директивне повідомлення: «ЦКНМ при ВУЦВК повідомляє, що у засіданні її від 23-го лютого ц. р. було розглянуто орієнтовний проект утворення польського району з центром у Довбиші з частин Н[овоград]-Волинського, Баранівського, Пулинського, Чуднівського й Миропільського районів, Житомирської округи, й передано до ЦАТКи (Центральної Адміністративно-територіальної комісії. — *О. Р.*) для розгляду й подальшого опрацювання у встановленому порядку»¹⁷.

У листі наголошувалося, що виокремлення польського національного району має «важливе політичне значення», а відтак Волинське губернське бюро нацмен має негайно розпочати, за погодженням з губернською (Волинською) й округовою (Житомирською) АТК й у щільному контакті з Польбюро Волинського губкому КП(б)У, роботу щодо складання обґрунтованого проекту виділення цього району.

У пояснювальній записці до проекту мали бути висвітлені такі питання: 1) національний склад населених пунктів майбутнього району; взаємини польського населення з українським; 2) національний склад сільрад та КНС по окремих сільрадах; 3) місцезнаходження, чисельність та національний склад організацій КП(б)У та ЛКСМУ; 4) економічна характеристика району, що проектується (наявні промислові підприємства; заклади торгівлі; розвиток споживчої й сільськогосподарської кооперації; площа придатних для землеробства земель й приблизний їхній розподіл за угіддями; середнє землезабезпечення на душу; хутірський чи поселеннями тип розселення селянства; худоба, коні й т. ін.; стан землеустрою; головніші ринкові продукти селянського господарства, види додаткових заробітків селян; загальні перспективи побудови районного бюджету); 5) характеристика майбутнього райцентру; 6) зв'язок (стан доріг, пошто-

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 413, оп. 1, спр. 6. – Арк. 45.

вий, телеграфний й телефонний зв'язок); 7) загальний стан шкільної та культурно-освітньої справи (школи польські, українські й змішані, хати-читальні, клуби тощо); 8) кількість релігійних громад, розташування костьолів, каплиць, церков.

Вважаючи, що з'ясування вищенаведених питань потребує обстеження на місці, ЦКНМ, проте, вважала за доцільне попередньо скликати у Житомирі спеціальну нараду з питання утворення польського району із запрошенням на неї (з потрібними відомостями) райуповноважених з польської роботи відповідних районів. До листа ЦКНМ долучався орієнтовний проект виділення польського району, який пропонувалося — у разі потреби — коригувати відповідно до місцевих обставин¹⁸.

Наприкінці квітня 1925 р. виникла несподівана загроза становищу Я. Саулевича як «хрещеного батька» створюваного польського національного району. Конкурентом виступив колишній колега Саулевича по НКВД заступник наркома М. О. Черлунчакевич. Принаймні так виглядала ситуація у повідомленні (за офіційною пресою УССР) Генерального консула II Річпосполитої у Харкові К. Заремби-Скшинського, в інформації якого для МЗС у Варшаві щодо створення в Україні польських адміністративних одиниць від 5 травня 1925 р., зокрема, йшлося: «Kijowska prasa sowiecka w dn. 25/IV r. b. podaje wiadomość o utworzeniu na Wołyniu (okręg Żytomierski) polskiego rejonu. Organizacja powyższego rejonu odbywa się według planu znanego działacza komunistycznego w sprawach polskich polaka [sic!] CZERLUNCZAKIEWICZA, Zastępcy Komisarza Ludowego do spraw wewnętrznych w USRR. Prasa nadmienia, że miejscowa ludność polska jest bardzo przychylnie usposobiona do realizacji tego nowego zamiaru, księża zaś katolicy prowadzą agitację przeciw temu projektowi, mając na uwadze zmniejszenie swoich wpływów wśród ludności polskiej. Czerlunczakiewicz w wywiadzie z współpracownikami pism kijowskich oświadczył, co następuje [...]»¹⁹.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 413, оп. 1, спр. 6. – Арк. 45.

¹⁹ *Z archiwaliów Ministerstwa Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej. Po 50 latach kolekcja sovieticów wraca z Waszyngtonu / Oprac. J. Jaruzelski. – Cz. 1 // Przegląd Wschodni (Warszawa). – Т. I, z. 4. – 1991. – S. 855–856.*

Реальний ініціатор створення Мархлевського національного району не був такою релятивно публічною особою, як керівний енкаведист. Останній, утім, і справді був причетний до складання таємної етнографічної мапи УССР та специфічно-енкаведистської роботи з етнічними меншинами республіки. Невдовзі, для особистого вивчення ситуації й настроїв волинських підсоветських поляків до майбутнього польського району виїхав і член ЦКНМ Ян Саулевич. Це було, вірогідно, найтриваліше у його житті відрядження — з 2 по 21 червня 1925 р.²⁰ Загалом, за часів його урядування у ЦКНМ Саулевич чотири рази відвідував Мархлевський район з інструктивно-ревізійною метою.

Під час червневого вояжу по теренах майбутнього району Я. Саулевич обслідував майже 150 населених пунктів цих «ведмежих кутків», вивчаючи настрої місцевого населення, роз'яснюючи національну політику РКП(б)–КП(б)У, в тому числі й насамперед мету створення польського національного району. У складеному за підсумками обстеження звіті містилася цікава й різнопланова інформація щодо волинських поляків.

Так, Я. Саулевич зауважував, що за походженням польська людність на теренах цього майбутнього району є переважно дрібною шляхтою, проте вирізняють серед неї й «хлопів» (у селах Соболівка й Віли). Однак економічна різниця між цими групами практично відсутня, відтак стороння людина самотужки навряд чи виокремила б ці «стани» серед місцевих поляків. Щоправда, якщо біднота забувала про цей поділ, то заможніші верстви зберігали традиційне почуття станової зверхності. Саме верхівка польської громади спілкувалася доволі правильною польською мовою, наголошуючи на власній культурній вищості (мова, етикет, чистота й порядок у домі) у порівнянні з «хлопами» чи тими, які «похлопилися», й застосовуючи у спілкуванні з собі подібними звертання «пан/пані». Представник ЦКНМ відзначив, що населення низки шляхетських колоній російська адміністрація (на його думку, за царювання Олександра II) обманним шляхом позбавила відповідних документів й силоміць

²⁰ Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки. – Тернопіль, 1992. – С. 16–17, 47–48; ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 5, спр. 824. – Арк. 381–392.

переписала у міщанський або селянський стан, що старша генерація волинських поляків слушно характеризувала як одну з форм національного гноблення. Інші ж населені пункти, що їхні мешканці не піддалися на владне ошуканство, хоча й не мали засобів, аби заносити своїх нащадків до родовідних книг, однак зберегли власні шляхетські інсигнії (грамоти, герби) й нікому сторонньому їх не показують²¹.

Цікавими були міркування Я. Саулевича щодо етноконфесійної й мовно-культурної ситуації та рівня національної самосвідомості у майбутньому польському районі: «Мої відвідини низки сіл остаточно переконали мене у відсутності у цій місцевості (й, вірогідно, по всій Волині) питання щодо т. зв. українців-католиків. Національна самосвідомість дуже сильна; найпереконливішим доказом, крім вимоги польських шкіл, виявилось ставлення населення щодо організації сілрад й району з польською мовою органів влади. Українську мову вживають у побуті поряд з польською у бідніших родин, що змушені під час відходу на сторонні заробітки залишати домівку й втрачати чистоту мови; проте навіть у цих родин з дітьми намагаються розмовляти польською. Цікаво, що є села (Мар'янівка), де жінки погано знають навіть українську мову. Російську мову погано розуміють усі. В усіх селах з більшістю польського населення українські селяни та євреї володіють польською мовою [...]. Населення зберігає не лише мову, а й відповідну фонетику у найменуваннях населених пунктів (Чуднів–Цуднць, Віли–Відли, Жовтий Брід–Жулты Бруд й т. п.)».

«Національної ворожнечі з українцями немає зовсім, — наголошував Я. Саулевич, — хоча зіткнення на шкільному ґрунті мають місце; навіть релігія не перешкоджає зближенню цих народностей (напр., змішані шлюби) у бідняцьких родин. З іншого боку, проте, українці й поляки поводяться однаково відчужено щодо росіян (старообрядницькі села — поза районом) та німців, до останніх — внаслідок не лише національно-релігійних відмінностей, а й через розташування німколоній на кращих, багатших землях»²².

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 5, спр. 824. – Арк. 381–382.

²² Там само. – Арк. 382–383.

14 червня 1925 р. у с. Биківці відбулася нарада представників сільрад й населених пунктів (134 делегати), які репрезентували людиність проектованої владою польської національно-адміністративної одиниці й у кінцевому результаті одностайно підтримали цю ідею. Підсумки оглядин теренів майбутнього польського національного району Я. Саулевич резюмував таким чином: «На підставі даних праці комісії Биківської наради, Житомирською АТКою (Адміністративно-територіальною комісією. — *О. Р.*), за моєї участі опрацьований проект району у складі 34-х Сільрад, що з них 2 українські (Прутківська й Костянтинівська) й одна німецька (Прутівська) [...]. У межах цього проекту перебуває 109 населених пунктів з 42.161 душею населення, що з них 30.907 (73,3 %) поляків, 7.579 (17,9 %) українців, 3.154 (7,4 %) німців й 476 (1,1 %) євреїв.

Обрахований бюджет району у сучасному його стані дефіцитний.

Район розташований далеко від залізниць (посередині трикутника, що його утворюють залізниці Бердичів—Шепетівка, Шепетівка—Н[овоград]-Волинськ й шосе Н[овоград]-Волинськ—Житомир). Немає ні телефонного, ні телеграфного зв'язку. Місцевість занедбана щодо благоустрою й економічних заходів, навіть на тлі загальної відсталості Волині у порівнянні з іншими губерніями.

Найтяжча обставина для молодого району, спроможна особливо загальмувати його роботу, — це відсутність приміщень для районних установ. Довбиш являє собою поселення хутірського типу, що його центром є порцеляновий завод. Без екстреної допомоги для спорудження найнеобхідніших будівель ні району, ні окрузі власними силами не обійтись. За умови відпуску потрібних коштів на вільній ділянці землі біля заводу можна вбачати центр майбутнього містечка»²³.

2 липня 1925 р. відбулося засідання ЦКНМ при ВУЦВК, під час якого, зокрема, було заслухано звіт Я. Саулевича про відрядження до Житомирської округи. Інформацію взяли до відома, ухваливши: «Погодитися з проектом виокремлення

²³ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 5, спр. 824. — Арк. 392.

польського району, що його склала Житомирська Окр[угова] АТК за даними опитування зацікавленого населення.

Просити Оргвідділ ВУЦВКу про проведення підготовчої роботи щодо організації польського району у Житомирській окрузі [...].

Просити НКОс про вжиття заходів щодо встановлення й організації належної шкільної мережі у межах польського району, що виокремлюється.

Доручити т. Саулевичу скласти доповідну записку до ВУЦВК щодо сільськогосп[одарського] податку в умовах Полісся».

Водночас пропонувалося довести до відома Центральної Адміністративно-територіальної комісії про невдоволення населення національних меншин зволіканням з проходженням проектів виокремлення національних сільрад²⁴.

Восени 1926 р. набуло конкретних форм виразне бажання Саулевича залишити неспокійний фах одного з керівників нацменівської роботи у республіці й перейти на спокійнішу роботу за власною вузівською спеціальністю. 9 листопада 1926 р. бюро комуністичної фракції Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету розглянуло подання Оргрозподілу ЦК КП(б)У щодо «відрядження тов. Саулевича в розпорядження НКЗему». Ухвалили: «Погодитись на відкомандирування тов. Саулевича в розпорядження НКЗемсправ для використання його по спеціальности, про що сповістити Оргрозподіл ЦК КП(б)У»²⁵. Однак інший структурний підрозділ партапарату — Підвідділ нацмен ЦК КП(б)У (його Польбюро на чолі з С. Г. Лазовертом) — заблокував цю ініційовану самим «відряджуваним» пропозицію, вочевидь не бажаючи втрачати такого цінного працівника у ділянці роботи з етнічними меншинами УССР.

Чудово розуміючи недосконалість урядової советської статистики й зокрема заплутаний стан з обліком польської людності УССР та її національною самоідентифікацією, Я. Саулевич прагнув максимального уточнення показників чисельності поляків республіки. Відповідаючи у квітні 1926 р. на запит апарату Уповноваженого Наркомату закордонних справ ССР в УССР

²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 413, оп. 1, спр. 6. – Арк. 27.

²⁵ ГДА СБ України. – Ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП. – Арк. 269.

щодо «утворення польських районів та окремих адміністративних одиниць на території УСРР», аби уможливити точне інформування «нашого представника у Польщі про стан польської меншості на Україні та для припинення ріжних провокаційних чуток, які розповсюджуються у Польщі нашими ворогами», він висловлював такі міркування: «Усього польського населення в Україні, за даними ЦСУ за 1923 й 1924 р., 222.877, або 0,8 % до всього населення УССР. Ця цифра значно применшує дійсну кількість поляків, оскільки отримана з матеріалів того ще недавнього часу, коли польське населення, особливо по селах, приховувало свою національну приналежність, або коли більшу його частину зараховували до так званих українців-католиків. За відомостями (не цілком точними) округових бюро нацменшин при ОВК, поляків нараховується 410.368».

Як відомо, грудневий (1926 р.) перепис населення СССР зафіксував в УССР 449.553 особи польської національності. Попри те, що був це чи не найкоректніший перепис тоталітарної доби, однак і в ньому польська людність України була представлена не зовсім адекватно, що викликало численні нарікання²⁶. Відтак, 25 березня 1927 р. до всіх округових бюро національних меншин за підписом заступника голови ЦКНМ Я. Саулевича було надіслано обіжник такого змісту: «До польської газети «Серп» надходять кореспонденції, особливо з Поділля, зі скаргами на неправильності, що їх було допущено під час загального перепису людности (віднесення поляків до українців) [...]. З метою доведення до відому Президії ВУЦВКу задля виправлення всіх хиб перепису в справі визначення національності та рідної мови, ЦКНМ пропонує Вам, не переводячи окремої кампанії, зібрати факти таких неправильностей підчас перепису та надіслати їх до ЦКНМ.

Одночасно, ЦКНМ пропонує Вам взяти участь в переведенні місцевими ОкрСтатБюро обслідування випадків таких неправильностей»²⁷.

²⁶ Див., напр.: *Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku.* – Warszawa, 1994. – S. 77.

²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 413, оп. 1, спр. 156. – Арк. 17.

На початку 1930 р. Я. Саулевич був відкликаний ЦК КП(б)У з роботи у ЦКНМ й спрямований на «ділянку прориву» «фронту соціалістичного будівництва» — до апарату Наркомзему УССР, де очолив відділ скотарства. У листопаді 1930 р. його призначили членом Колегії Наркомзему. На цій посаді він перебував до травня 1934 р., коли Колегію ліквідували, а його призначили заступником начальника Управління скотарства НКЗ УССР. Тут він затримався на якихось два тижні, оскільки 13 червня 1934 р. був позбавлений не лише партійного квитка під час чергової «чистки» лав КП(б)У «за втрату більшовицької пильності» й недонесення на колег-«контрреволюціонерів», а й посади. Особисте знайомство з начальником Саратовського крайового земельного управління дозволило Я. Саулевичу з 26 жовтня 1934 р. обійняти посаду начальника відділу скотарства Саратовського КрайЗУ²⁸.

Хвиля арештів у сфабрикованій ГПУ–НКВД УССР «справі» так званої «Польської Військової Організації» (ПОВ) в УССР²⁹ «накрила» Яна Саулевича й у відносно віддаленому від цього репресивного виру поволзькому місті. 13 грудня 1934 р. оперуповноважений Особливого відділу Управління НКВД по Саратовському краю Ширгін, розглянувши телеграму Особливого відділу НКВД УССР з проханням здійснити арешт громадянина Саулевича Яна Домініковича, який працював й мешкав у Саратові, ухвалив затримати його й відправити спецконвоєм до м. Києва у розпорядження НКВД УССР³⁰.

²⁸ ГДА СБ України. – Ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП. – Арк. 48.

²⁹ Див., напр.: *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. – С. 119–146; *Stroński H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. – Warszawa: Wspólnota Polska, 1998. – 314 s.; *Рубльов О.* Викриття «агентури польського фашизму» в УССР: «Справа «Польської військової організації» 1933–1934 рр. (Мета, механізм фабрикації, наслідки) // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листоп. 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 201–227; *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії»... – С. 275–319.

³⁰ ГДА СБ України. – Ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП. – Арк. 4.

16 грудня 1934 р., уже у Києві, оперуповноважений 1-го відділення Особливого відділу УГБ НКВД УРСР С. С. Бренер, розглянувши матеріали щодо обвинувачення громадянина Я. Д. Саулевича, якому, мовляв, інкримінувалося передавання «відомостей розвідувального характеру польській розвідці» й належність до «ПОВ», ухвалив тримати його під вартою у Спецкорпусі НКВД до з'ясування обставин справи³¹.

13 січня 1935 р. в'язень капітулював (на тогочасному компартійно-чекістському слензі — «роззброївся») й звернувся до наркома внутрішніх справ УРСР В. А. Балицького з «покаянною» заявою: «З великим запізненням, але твердо й щиро, я вирішив покаятися перед Комуністичною партією й Советською владою щодо своєї контрреволюційної шкідницької роботи польського націоналіста, спрямованої проти Советської влади. З 1921 р. й до мого арешту я перебував членом Польської Організації Військової (ПОВ), що у лавах цієї організації провадив активну роботу, починаючи з 1925 р. [...]. До діяльності контрреволюціонера, польського націоналіста я був підготовлений усіма умовами й середовищем, що у них я зростав й виховувався. Батьки мої, польські шляхтичі, великі фермери у Латгалії, готуючи мене у ксьондзи, виховали мене у суворо релігійному дусі [...]. Сформованим націоналістом я став у лавах польської організації націоналістичної молоді у Харкові [...]»³².

Далі йшлося про стратегічну мету української «ПОВ» та конкретизувався персональний внесок заявника у «контрреволюційну» й «шкідницьку» діяльність означеної організації: «Метою й завданням «ПОВ» була підготовка інтервенції з боку Польщі, створення для цього міцних форпостів з метою захоплення України, створення великої Речі Посполитої [...]. Висунуте переді мною завдання полягало, виходячи з суто дворушницьких методів, в оволодінні лінією ВУЦВК й місцевих органів усіма галузями советської роботи з метою недопущення асиміляції польського населення, колонізації українців-католиків задля розширення націоналістичних форпостів в Україні, просуван-

³¹ ГДА СБ України. – Ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП. – Арк. 2.

³² Там само. – Арк. 21–22.

ня у советські органи польських націоналістичних елементів [...]. Практична моя контрреволюційна робота у ЦК нацмен втілювалася у таких напрямках: а) організація польських рад у селах з українсько-католицьким населенням; б) переведення роботи на польську мову уповноважених с[іль]рад у селах, хуторах й кутках з українсько-католицьким населенням, або польським, що асимілюється; в) підготовка перепису 1926 р. з метою обліку українсько-католицького населення як польського; г) закріплення колонізації шляхом організації польських судових камер, постачання бланками польською мовою; д) підготовка націоналістичних кадрів працівників польськільрад; е) просування до РВК, ОВК й ВУЦВК націоналістичних польських елементів; ж) використання польських клубів як засобу відволікання робітників-поляків від політико-громадського життя заводів й націоналістичного їх виховання»³³.

Крім того, у цій же заяві ув'язнений, не обмежуючись самовикриттям по «польській лінії», інкримінував собі й низку суміжних «злочинів», що їх він, мовляв, здійснив, перебуваючи на посаді заступника голови Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК. Зокрема — не боровся з «політикою євреїзації», з «безкласовою лінією» у німецькій роботі, допомагав у справі «насильницької еллінізації й татаризації грецького населення», затушкував «насильницьку українізацію школи» для дітей зайшлих з Росії робітників заводу ім. Марті у Миколаєві. І найтяжчий злочин — на нараді по роботі з національними меншинами у ЦВК РСФСР «вимагав українізації асимільованого населення» Північного Кавказу, Центрально-Чорноземної області, Нижньої Волги та інших країв РСФСР, цим самим «*пішовши на руку петлюрівсько-скрипниківським поборникам Соборної України*»³⁴.

А завершувався документ досить типово, що свідчить на користь того, що усі ці заяви писалися за єдиним трафаретом, який був розроблений більшовицькою спецслужбою й «відпрацьований» на багатьох фантомних «контрреволюціонерах» (ледь

³³ ГДА СБ України. – Ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП. – Арк. 23–24.

³⁴ Там само. – Арк. 24.

не гегелівська тріада: «зінання» у належності до «контрреволюційної організації» — «каяття» у власних нескоеєних «злочинах» — «урочиста обіцянка» розповісти «все» і навіть більше про власну «шкідницьку роботу» й викрити спільників, яка завершувалася іноді «бартерним» постскриптумом: з огляду на це прошу мене пощадити, помилувати, дати можливість працювати на користь «батьківщини трудящих» etc.)³⁵, а саме: «Повинен відзначити, що під впливом зміцнення Советського Союзу, кризи, що вибухнула у капіталістичних країнах, розчарування у термінах інтервенції, що все відкладалися — у мене з 1932 р. виникло велике роздвоєння, я все більше й більше відчував, у якому мерзеному болоті я загруз [...]. Докладніше про власну й інших контрреволюційну роботу я викладу додатково.

Приносячи своє каяття у найтяжчих злочинах проти Партії й Советської влади, я готовий зараз понести заслужене покарання. Моїм останнім проханням до Вас є — надати мені можливість на будь-якій роботі й будь-якій найважчій ділянці роботи довести на ділі своє каяття й спокутувати чесною працею заподіяну мною шкоду справі побудови безкласового соціалістичного суспільства»³⁶.

Протокол допиту Я. Саулевича від 21 січня 1935 р. став розгорнутою відповіддю на питання слідчого: «За чиєю ініціативою й коли було організовано як самостійний адміністративний район Мархлевський польський національний район?».

Розлога відповідь Яна Домініковича за своєю суттю була напівправдою — тобто реальна історія створення польського національного району й діяльної участі самого оскаржуваного у цій урядовій акції, що, безперечно, цілком вписувалася у загальне річище більшовицької політики «коренізації», а відтак

³⁵ Див. докладніше: Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – С. 108; Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 216; Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 362–363.

³⁶ ГДА СБ України. – Ф. 6, оп. 1, спр. 67312-ФП. – Арк. 26–27.

й «полонізації» асимільованого або напівасимільованого польського етносу Правобережжя України, подавалася у бажаному для слідства відповідному «контрреволюційному» забарвленні: «Ініціатива щодо організації Мархлевського польського національного району у самостійний адміністративний район належить особисто мені й здійснена була мною за вказівками керівництва «ПОВ» наступним чином:

Думка щодо створення самостійного адміністративного польського національного району, як ширшої бази для ведення націоналістичної роботи, виникла у мене під час скликаної Польбюро ЦК КП(б)У у березні 1925 р. наради по польроботі у м. Харкові за участю польнацменпрацівників на місцях.

Під час бесіди з учасником цієї наради — уповноваженим з польської роботи у Баранівському районі, Житомирської округи, Богушевським, який був членом «ПОВ», я виявив доволі широку зону польських й змішаних польсько-українських сіл у прилеглих один до одного населених пунктах Новоград-Волинського, Баранівського, Пулинського й Чуднівського районів.

Маючи за мету, за завданням керівництва «ПОВ», створити широку базу для загарбницьких планів Польщі й для підготовки цього — проведення великої націоналістичної роботи щодо полонізації польського населення, я вирішив адміністративно об'єднати вищезазначені населені пункти в один адміністративний польський національний район, враховуючи, що за відповідного насадження членів «ПОВ» на керівні посади управління районом можна буде на усю широчінь проводити у життя завдання «ПОВ».

Склавши відповідний проект, я його запропонував керівництву «ПОВ» в особі Скарбека, Вишневецького, Політура й Теодора, які були учасниками цієї наради. Проект цей був докладно обговорений керівництвом «ПОВ» на Україні в одній із кімнат польклубу у Харкові й схвалений.

Керівництво «ПОВ» доручило мені, як членові ЦК Нацмену при ВУЦВК, внести від свого імені цей проект на обговорення наради Польбюро ЦК КП(б)У, а вони, зі свого боку,

³⁷ ГДА СБ України. – Ф. 6, оп. 1, спр. 68505-ФП, т. 5. – Арк. 793–794.

наполягатимуть на затвердженні й ухваленні рішення Польбюро щодо створення польського національного району на Правобережжі України»³⁷.

8 червня 1935 р. у судовому засіданні Спецколегії Київського обласного суду Я. Саулевич був визнаний винним й засуджений до десяти років таборів «віддалених місць ССРСР»³⁸. Але до місця відбування покарання його не поспішали допроводити. 31 серпня 1935 р., все ще у Києві, оперуповноважений 1-го відділення Особливого відділу УГБ НКВД УССР і КВО Домбровський, взявши під увагу отримані з Москви директиви, ухвалив відправити засудженого у супроводі спецконвою й разом з його слідчою справою до Москви, у розпорядження начальника Особливого відділу ГУГБ НКВД ССРСР М. І. Гая³⁹.

22 лютого 1936 р. керівник НКВД УССР В. А. Балицький поставив свій підпис під вступними настановами до «Орієнтування по польській роботі», яке із залученими матеріалами по справі «Волинського центру ПОВ» надсилалося керівникам обласних управлінь НКВД УССР, начальникам особливих відділів корпусів Київського й Харківського військових округів, командирам прикордонних загонів НКВД. *«З огляду на особливу значущість залучених матеріалів — як орієнтування в подальшій роботі по поляках, — пропоную їх вивчити, ознайомивши оперативний склад»*, — так завершувався цей вступ⁴⁰.

Серед цих, цілком таємних матеріалів, виготовлених друкарським способом й зброшурованих у невелику книжечку, вміщена й датована 5 лютого 1936 р. заява Я. Саулевича на ім'я В. Балицького, що починалася просто: «Я після суду залишений під арештом у Києві для дачі свідчень у справі Олдаковського та інших моїх спілників по «ПОВ».

Я хочу остаточно покінчити із своїм злочинним минулим й тому пишу свідчення, що викладаються нижче, котрі зможуть допомогти органам НКВД в їхній подальшій боротьбі з польською контрреволюцією в Україні»⁴¹.

³⁸ Там само. – Спр. 67312-ФП. – Арк. 250–250 зв.

³⁹ Там само. – Арк. 249.

⁴⁰ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні... – С. 140.

⁴¹ ГДА СБ України. – Ф. 13, оп. 1, спр. 278. – Арк. 85.

Засуджений, колишній чільний функціонер ЦКНМ при ВУЦВК, особливо наголошував «підривному мету» наймасштабнішого, мовляв, задуму української «ПОВ» — створення польського національного району ім. Юліана Мархлевського: «Найбільшим заходом «ПОВ» контрреволюційного характеру, що мав на меті як зовнішньополітичні цілі, так і колонізацію значного масиву населення, стала організація Мархлевського польського району у Житомирській окрузі, проведена за дорученням «ПОВ» мною й Олдаковським. Вже самий факт організації польського району, як самостійної адм.[іністративно-]територіальної одиниці, на кордоні Польщі, повинен був, на думку «ПОВ», зміцнити у зовнішній політиці буржуазної Польщі не лише непорушність її східних кордонів (а, відтак, й безапеляційне право на володіння Західною Україною), а й показати усьому світу, що кордони Польщі можуть бути посунуті ще значно далі на схід. Мархлевський район являв собою ще один, штучно створений, доказ пілсудчиків задля захоплення Правобережжя України.

Але, разом з тим, за задумом «ПОВ», Мархлевський район мав стати потужним форпостом Польщі у справі підготовки інтервенції проти Советського Союзу, де можна було зосереджувати сили «ПОВ», розгорнути націоналістичне, антисоветське виховання населення»⁴².

Одначе, підступні задуми «пеовяків» в УССР й, зокрема, зміцнення ними «націоналістичного форпосту» — польського Мархлевського району — зазнали фіаско з незалежних від них причин: «Незважаючи на цілковиту підготовленість «ПОВ» на Україні до інтервенції проти Советського Союзу у 1930–32 рр. — інтервенція все ж таки не відбулася [...]. Світова криза, що охопила усі країни й особливо різко ударила по господарству Польщі, викликала наростання нової революційної хвилі. Тил, у фашистів вдома, виявився незабезпеченим [...]. Це не значить, що відпала думка щодо збройної інтервенції проти Советського Союзу»⁴³.

Аналізуючи п'ятнадцятирічну еволюцію табору пілсудчиків, заявник стверджував, що він втратив чари «всенародного» руху,

⁴² ГДА СБ України. – Ф. 13, оп. 1, спр. 278. – Арк. 92–93.

⁴³ Там само. – Арк. 99.

продемонструвавши натомість своє класове обличчя «захисника інтересів великої промисловості й земельних магнатів» й перейшовши «на службу германському фашизму», в ім'я єдиної мети — розгрому Советського Союзу — мовляв, «єдиної надії й притягального центру усього, що є кращого й чесного у людстві». Я. Саулевич, принаймні у друкованій заяві, вважав також, що «пілсудчиківський фашизм переходить до відвертої фашистської диктатури, позбавляючи Польщу останніх примарних демократичних свобод». Й це відбувається з тим більшою силою, чим далі більше пілсудчиківський режим втрачає масову підтримку населення.

Вищенаведене, зрозуміло, на думку «обеззброєного» «пеовяка», істотно вплинуло на діяльність й стан «ПОВ» в УССР. З одного боку, почали наростати агресивніші «терористичні тенденції» у окремих членів підпільної організації, з іншого — окремі члени «ПОВ», які мріяли про «Велику Польщу», все ж уявляли її як трудову народну республіку й ... «не могли не бачити велетенських успіхів соціалістичного будівництва в ССРСР». Мовляв, «зміцнення колгоспів, рішуча боротьба з класовим ворогом на всіх ділянках соціалістичного будівництва підірвали масову базу роботи «ПОВ»...».

Завершуючи своє розлоге звернення до керівника НКВД УССР, заявник Я. Саулевич дещо несподівано (можливо, й для нього самого) трансформовувався з оскаржуваного на прокурора, ледь не представника державного обвинувачення, тавруючи своїх колишніх товаришів по віртуальній «пеовяцькій» діяльності устами й формулюваннями чи то Лева Романовича Шейніна, чи то Андрія Януаровича Вишинського, чи когось з їхніх молодших «українських» колег: «Це не значить, що підла робота «ПОВ» на Україні припинила своє існування. Її агенти знаходять собі підтримку з боку фашистської Польщі й натхнення у все більш виразному окресленні антисоветського блоку найагресивніших імперіалістичних держав, в особі Німеччини, Японії, Польщі. Втративши масову базу, ці агенти, дрібними групами й поодинці, неодмінно переходять до терористичних й більш різко виражених диверсійних методів боротьби. Треба знати усю езуїтську виучку пеовяків, які не гребують жодними засобами боротьби для досягнення своїх цілей.

На цьому етапі відвертої фашизації Польщі, у блоці з фашистською Німеччиною, форми роботи пілсудчиків на Україні будет ще витонченішими. «ПОВ» продовжуватиме свою боротьбу з Советською владою, не лише використовуючи рештки своєї організації на Україні, а й залучаючи нові сили як усередині України, так і ззовні. Безперечно, що поряд з терористичними формами боротьби, «ПОВ», з тією ж метою тероризму й диверсії, намагатиметься, як і раніше, проникати, вміло маскуючись, до советських й партійних органів»⁴⁴.

15 лютого 1936 р. у м. Києві відбулося закрите судове засідання Військового трибуналу Київського військового округу, що у ньому розглядалася справа по обвинуваченню Євгена Олдаковського, Болеслава Беганського, Станіслава Мая, Адама Калиновського. Усі вони були колишніми функціонерами роботи з польською етнічною меншиною УССР. Так, наприклад, *Є. Олдаковський* був першим (1925–1927 рр.) головою райвиконкому Мархлевського польського національного району; *Б. Беганський* — завідувачем польбюро Житомирського окружкому КП(б)У, секретарем парткому фаянсового заводу у Мархлевську; *С. Май* — завідувачем польської секції Житомирського відділу народної освіти; *А. Калиновський* керував польським бюро Шепетівської й Коростенської округ (1923–1925), був секретарем Мархлевського РПК КП(б)У (1927–1929). Яна Саулевича енкаведисти змусили виступити свідком на цьому процесі...

Вірогідно, навесні 1936 р. Я. Саулевича нарешті відправили до місця відбування покарання — Ухто-Печорського виправно-трудоного табору НКВД ССРСР (Ухтпечлагу).

Чи не остання документальна звістка про Я. Саулевича, що її вдалося виявити на сьогодні, — це супровідний лист Управління Ухто-Печорського виправно-трудоного табору до начальника Чернігівського обласного управління НКВД Ю. Ф. Кривця⁴⁵ від 28 січня 1937 р. й долучений при цьому протокол до-

⁴⁴ ГДА СБ України. – Ф. 13, оп. 1, спр. 278. – Арк. 100–101.

⁴⁵ Про нього див. докладніше: *Золотарьов В., Парфьоненко В.* «...Один із активніших працівників ЧК–ГПУ»: Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1 (20). – С. 355–402; *Золотарьов В.А.* Юхим Фомич

питу в'язня Я. Саулевича щодо його контактів по «контрреволюційній діяльності» з утримуваним у чернігівській тюрмі колишнім секретарем Мархлевського райвиконкому Михайлом Йосиповичем Шемелевським (1890–1937)⁴⁶.

Тогочасного інспектора відділу кадрів Чернігівського цукротресту М. Шемелевського, колишнього (1925–1926) секретаря та керівника адмінвідділу Мархлевського райвиконкому, взяли під варту у Чернігові 1 жовтня 1935 р. Прізвище його згадувалося у протоколах допитів Є. П. Олдаковського як одного з активних «контрреволюціонерів» і «шкідників» під час організації та перших місяців функціонування польського національного району⁴⁷.

Поляк зі Східної Галичини, уродженець м. Борислава, Михайло Шемелевський пройшов підстаршиною австрійського війська Першу світову війну. Потрапивши до російського полону, більшовизувався (член РКП(б) з 1919 р.), 1918–1920 рр. служив в інтернаціоналістських збройних формуваннях червоних. У 1920–1925 рр. — співробітник органів ЧК–ГПУ–НКВД. З 1925 р. — інструктор польської роботи Волинського окрвиконкому у Житомирі. З часу організації Мархлевського польського національного району й до 1926 р. — секретар (один місяць) й начальник адмінвідділу (упродовж року) Мархлевського райвиконкому.

Іронія долі полягала у тому, що Михайло Йосипович п'ять років власного життя віддав чекістській роботі, а згодом — 1930 р. — резервістом «органів червоної охрани» (вислів П. Посстишова), у складі опергрупи ГПУ–НКВД УССР виявляв та ліквідував у Мархлевському районі «куркульські угруповання» (тобто, звичайною мовою — придушував селянський спротив насильницькій колективізації).

Попри ці сторінки біографії, в ув'язненні він виявив себе мужньою людиною, яка послідовно й твердо відстоювала власну

Кривець // *Золотарьов В.А.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди / Упоряд. О. А. Ємельянов; Вступ. ст. С. А. Кюкіна. — Х., 2007. — С. 104–183.

⁴⁶ ГДА СБ України, м. Чернігів. — Ф. 6, оп. 1, спр. П-15385. — Арк. 135–141.

⁴⁷ *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні... — С. 131.

позицію, спростовувала закиди у контрреволюційності. Можливо, завдячував у цьому він власному чекістському досвідові, адже — на відміну від абсолютної більшості «цивільних» обвинувачуваних «пеовяків» — був обізнаний із специфікою більшовицької оперативно-слідчої роботи, мав принаймні фрагментарні знання з юриспруденції. Ймовірно — вплинули й особливості його вдачі. Малоімовірно, але припустимо — його не били? Й не вибили потрібних «зізнань»?

Проте у багатьох випадках і впертого спротиву бранця було не досить, щоб спростувати обвинувачення й дістати звільнення. Ламали й сильних, а тих, які до кінця заперечували власну участь у міфічних «контрреволюційних організаціях» чи «шкідництві» або «шпигунстві», тим не менше досить часто засуджували⁴⁸.

Одначе «справа» М. Шемелевського вирізнялася навіть на тлі тогочасного советського беззаконня. Так зване попереднє слідство щодо нього тривало ледь не два роки, вели «справу» дев'ятеро слідчих. Брак доказів (річ зрозуміла!) та впертість в'язня, який аргументовано спростовував інкриміновані йому обвинувачення, знаходив суперечності й численні неузгодження у свідченнях проти нього, спричинили те, що вперше його «справа» розглядалася Спецколегією Чернігівського обласного суду майже через рік після арешту — 13 серпня 1936 р., але була відкладена внаслідок наявності відвертих суперечностей у показах головного свідка — Є. Олдаковського. Визначенням Спеціальної колегії Верховного Суду УРСР від 4 листопада 1936 р. «справу» повернули зі стадії попереднього слідства на дослідження. 13 грудня того ж року слідча справа М. Шемелевського знову опинилася у Чернігівському обласному НКВД. Відтак потрібно було підкріпити обвинувачення додатковими показами свідків⁴⁹.

Як наслідок — 11 січня 1937 р. відповідний запит чернігівських енкаведистів був спрямований до місць утримання засуджених «пеовяків» — «колег» М. Шемелевського по міфічній «контрреволюційній роботі» у Мархлевському районі — Є. Олда-

⁴⁸ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні... – С. 131.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 24, оп. 15, спр. 167. – Арк. 30.

ковського, Б. Беганського, С. Богушевського у Севвостоклагере НКВД та Я. Саулевича в Ухто-Печорському виправно-трудовому таборі НКВД.

Цікаві свідчення колишніх польських комуністів й активістів польської роботи в УССР, які утримувалися у циклопідному таборі — Далекосхідному комбінаті. Протоколи допитів бранців (враховуючи відстань) надійшли до Чернігова лише на початку травня 1937 р. й лише після повторного запиту чернігівських енкаведистів. Так, 19 квітня 1937 р. в'язень Б. Беганський на запитання щодо приналежності до «ПОВ» М. Шемелевського категорично заявив: *«Я стверджую, що Шемелевський членом «ПОВ» не був»*⁵⁰. С. Богушевський також відмовився свідчити проти малоприємного йому Шемелевського — «по натурі гордовитого, що пишався своєю освіченістю», заявивши на допиті 21 квітня: *«Щодо перебування Шемелевського в організації «ПОВ» мені нічого не відомо»*⁵¹.

Амбівалентними були свідчення бранця Є. Олдаковського, який 3 квітня 1937 р. нібито однозначно стверджував: *«Шемелевський був так само, як і я, членом «ПОВ» [...]»*. Однак на прохання з'ясувати, чому на допиті 7 серпня 1935 р. він приховав від слідства безпосередню приналежність Шемелевського до «ПОВ», Євген Петрович доволі плутано відповів: *«На допиті 7 серпня 1935 р. я, згадуючи прізвище Шемелевського як близької до «ПОВ» людини, не назвав його членом організації на тій підставі, що у мене, на час першого мого свідчення, я недостатньо проаналізував роль Шемелевського як члена «ПОВ», у процесі ж попереднього слідства й особливо судового засідання по нашій справі, для мене стала цілком ясною роль Шемелевського не як близької людини, а як безпосереднього члена «ПОВ», що достатньо підтверджується його практичною роботою у Мархлевському районі»*. Непереконливими були й додаткові свідчення Є. Олдаковського: *«Вважаю за необхідне додати, що, крім вищенаведених даних про Шемелевського як члена «ПОВ», мене зміцнили у твердому переконанні щодо прямої прина-*

⁵⁰ ГДА СБ України, м. Чернігів. – Ф. 6, оп. 1, спр. П-15385. – Арк. 199.

⁵¹ Там само. – Арк. 200 зв.

лежності Шемелевського до «ПОВ», що склалося у мене на той час, мої бесіди під час судового засідання з моїми однодільцями Беганським та Маєм. У яких конкретних [фактах] виражається наша бесіда, я зараз не пригадую»⁵².

За цих обставин чи не єдиною зачіпкою для чернігівських енкаведистів залишався вищезгаданий протокол допиту бранця Ухто-Печорського табору НКВД Я. Саулевича від 28 січня 1937 р. Документ надійшов до Чернігова на диво оперативно — ледь не через два тижні після звернення Чернігівського обласного управління НКВД.

10 лютого 1937 р. помічник оперуповноваженого 3-го відділу УГБ УНКВД Чернігівської області Йориш, констатувавши, що вищезгаданим рішенням Спецколегії Верховного Суду УССР від 4 листопада 1936 р. передбачалося додатково допитати у «справі» М. Шемелевського як свідків вже засуджених «пеовяків» — С. Богушевського, С. Мая, Є. Олдаковського, Я. Саулевича, С. Станяшека та ін., виніс наступну ухвалу: «1. Учитывая, что допрос всех перечисленных свидетелей крайне затруднен, доставка их для допроса в Чернигов из Сиблага, Севвостоклага и др. в настоящее время не может быть осуществлена, а на допрос их на месте необходимо весьма продолжительное время, между тем как обвин.[яемый] ШЕМЕЛЕВСКИЙ находится под стражей с 1/Х–1935 г.

2. В подтверждение инкриминируемых обвин.[яемому] ШЕМЕЛЕВСКОМУ преступных действий — дополнительно допрошена в качестве свидетеля по делу гр. ДЗЮБИНСКАЯ-БЕГАНСКАЯ Станислава Иосифовна, а также с последней учинена очная ставка с обвиняемым ШЕМЕЛЕВСКИМ; кроме того, к след.[ственному] делу приобщен протокол допроса САУЛЕВИЧА Яна Доминиковича, отбывающего наказание по приговору Спец. коллегии Киевского облсуда по ст. 54–7 и 11 УК УССР (к 10 годам лишения свободы) в Усть-Печорском ИТЛ, допрошенного в качестве свидетеля в порядке отдельного требования, показаниями коего ШЕМЕЛЕВСКИЙ в достаточной степени изобличен в совершенных преступлениях»⁵³.

⁵² ГДА СБ України, м. Чернігів. – Ф. 6, оп. 1, спр. П-15385. . – Арк. 195–196.

⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 24, оп. 15, спр. 167. – Арк. 30.

На цій підставі тов. Йориш пропонував: «Ограничиться дополнительно произведенными следственными действиями и дело после выполнения требования ст. 200 УПК УССР, в порядке ст. 204 УПК УССР — направит Прокурору по спецделам для предания обвиняемого ШЕМЕЛЕВСКОГО суду»⁵⁴.

Втім, у своїх показах від 28 січня 1937 р. Ян Домінікович не був аж надто переконливим, змальовуючи «контрреволюційну діяльність» М. Шемелевського — зрештою, й реально він знав дуже небагато про цього колишнього функціонера Мархлевського польського району. Отже, потрібної слідству конкретики у його показах не було. За характеристикою Є. Олдаковського, пригадував Я. Саулевич, Шемелевський був «своєю людиною», тобто членом «ПОВ»; начальник адмінвідділу польського району відповідав за «примусову полонізацію українського населення». Крім того, за перебування Шемелевського керівником адмінвідділу, почалося виконання «іншої директиви «ПОВ» щодо легалізації польських релігійних гуртків терціарів й ружанцових гуртків». Мовляв, керівництво «ПОВ» прагнуло цією акцією забезпечити легалізацію «масових націоналістичних організацій» як майбутньої бази власної «контрреволюційної діяльності». Також М. Шемелевський нібито наклав адміністративне стягнення на якогось голову сільради (прізвища Я. Саулевич не пригадував) за відмову зареєструвати ці гуртки⁵⁵.

Далі пригадувати/вигадувати було нічого. Відтак, відповідаючи на чергове запитання сержанта держбезпеки Грундіна, Ян Саулевич відверто «пішов по колу»: «Прямого контрреволюційного зв'язку з Шемелевським я особисто не мав, а заходи по контрреволюційній організації «ПОВ» я здійснював через Олдаковського Євгена, який керував роботою «ПОВ» по Волині й особливо по Мархлевському району, що з нього «ПОВ» мало на увазі утворити плацдарм для боротьби з Соввладом [...]. Повторюю, що з розмов з Олдаковським, Шемелевський був вказаний мені, як «своя людина». Це слід розуміти з прийнятої умовної мови у керівництві «ПОВ» — своєї людини, як члена організації «ПОВ»...»⁵⁶.

⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 24, оп. 15, спр. 167. – Арк. 30–30 зв.

⁵⁵ ГДА СБ України, м. Чернігів. – Ф. 6, оп. 1, спр. П-15385. – Арк. 139–140.

⁵⁶ Там само. – Арк. 140 зв.

У судовому засіданні Спецколегії Чернігівського обласного суду 7–8 березня 1937 р. оскаржуваний М. Шемелевський не лише вперто заперечував інкриміновані йому «злочини», не лише відвів офіційного захисника «тов. Лаптьова», самовпевнено взявши на себе його функції — *«підсудний Шемелевський заявив, що від оборонця, який приймає участь в справі, відмовляється і приймає оборону на себе»*, а й рішуче відкинув покази проти нього свідка Я. Саулевича, зауваживши: *«Покази свідка Саулевича неправдиві. Я з ним ніколи ніяких розмов не вів»*⁵⁷. Очевидно, йшлося про «контрреволюційні» розмови.

У написаній 15 березня 1937 р. у Чернігівській в'язниці касаційній скарзі на вирок спецколегії Чернігівського облсуду від 7–8 березня, згідно з яким його засудили до семи років таборів з конфіскацією майна й поразкою у правах на три роки, Михайло Шемелевський, серед іншого, спростовував й свідчення проти нього Я. Саулевича.

Враховуючи особливості автентичного документа, подаємо його фрагмент мовою оригіналу з мінімальною правкою (скорочені й недописані слова доповнені у квадратних дужках): *«Следств[енные] органы, приобщив к делу показания осужденного и отбывающего давно уже наказание Саулевича, допросили на 17-том месяце моего заключения быв[шую] жену осужденного члена к-р ПОВ Беганского — гр[аждан]ку Дзюбинскую и, полагая, что этими свидетельскими показаниями моя принадлежность и причастность к к-р нац[ионалистической] деятельности полностью доказана, направили вторично дело мое в Черн[иговскую] Спецколлегию для повторного слушания [...]. 1) В приговоре указано, что я вел систематически к-р агитацию среди работников Мархлевского райисполкома в присутс[т]вии членов к-р ПОВ Олдаковского, Беганского и Саулевича [...]. 4) Суд неправильно отметил, что Саулевич был тоже работником райисполкома. Саулевич в Мархлевском р[ай]оне на практической работе никогда при мне не работал. Я всего в жизни видел и говорил с ним в 1925 году, еще до организации Марх[левского]*

⁵⁷ ГДА СБ України, м. Чернігів. – Ф. 6, оп. 1, спр. П-15385. – Арк. 171.

р[ай]она — всего два раза. Он как инструктор ЦК нацменов приезжал в 1925 году проверять работу в г. Житомире, был в окрисполкоме, где я работал тогда инструктором, и если я тогда, 12 лет тому назад, имел с Саулевичем разговор — только лиш[ь] в части советизации всего населения, но не в коем случае полонизации укр[аинского] населения. Это ни чем не подкреплен[н]а[я] лож[ь] осуж[денного] члена к-р ПОВ Саулевича — ибо я работал открыто на глазах у всех: окрпарткома, окрисполкома и всей советской общественности и проводить в практической своей работе полонизацию украинского населения в быв[шем] Мархлевском р[ай]оне — это, значит, говорить глупость, ибо никаких конкретных фактов этой полонизации в следств[енных] материалах нет и быть не может [...]»⁵⁸ ...

Союзником М. Шемелевського в оскаржуванні вироку Спецколегії Чернігівського облсуду від 7–8 березня 1937 р. виступив член цієї Спецколегії Мостовий, який в особливій думці від 8 березня того ж року висловив власну незгоду з колегами.

У документі йшлося: «С приговором Спецколлегии не согласен по следующим мотивам:

Осужденный ШЕМЕЛЕВСКИЙ органами следствия был привлечен к ответственности [...] за то, что он состоял членом польской контрреволюционной организации «ПОВ» и проводил организованную националистическую работу, направленную против Советской Власти.

11 августа 1936 г. Спецколлегия Черниговского областного суда, рассматривая в закрытом судебном заседании дело ШЕМЕЛЕВСКОГО, пришла к заключению о необходимости допроса в судебном заседании основного свидетеля по делу — ОЛДАКОВСКОГО — и постановила добавить в следующее судебное заседание отбывающего наказание в Сев.[еро-] Вост.[очном] лагере ОЛДАКОВСКОГО [...]. Спецколлегия Верховного Суда УССР, рассматривая это дело в надзорном порядке и выявив, что ОЛДАКОВСКИЙ в своих показаниях на предварительном следствии и на очных ставках с ШЕМЕЛЕВСКИМ дал не совсем конкретные

⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 24, оп. 15, спр. 167. – Арк. 38 зв. – 39, 39 зв., 40 зв. – 41.

данные об участии ШЕМЕЛЕВСКОГО в [...] «ПОВ», своим определением от 4 ноября 1936 г. отменила постановление Спецколлегии Черниговского областного суда и, направляя дело для дополнительного расследования, предложила допросить в качестве свидетеля по делу БОГУШЕВСКОГО, МАЯ, СТАНЯШЕКА, САВУЛЕВИЧА (sic!), ПОЛИКОВСКОГО, МАРЦЫШЕВСКОГО и др., которые, по показаниям ОЛДАКОВСКОГО, были связаны с ШЕМЕЛЕВСКИМ по совместной работе в Мархлевском районе и возможно знают о его к.[онтр]р.[еволуционной] деятельности [...]»⁵⁹.

Однаке, наголошував Мостовий, органи слідства знехтували приписами Верховного Суду УССР й довільно обмежилися лише допитом Я. Саулевича й свідка С. Дзюбинської-Беганської. У судовому ж засіданні 7–8 березня 1937 р., зауважував правник, з'ясувалося, що обвинувачений М. Шемелевський перебував у ворожих стосунках зі свідком С. Дзюбинською-Беганською. Стосовно ж показів Яна Домініковича в особливій думці йшлося: «Показания САВУЛЕВИЧА ввиду его не доставки в судебное заседание не были перепроверены и уточнены. Вообще же его показания о к. р. деятельности ШЕМЕЛЕВСКОГО неконкретны и не могут быть положены в основу при вынесении приговора, тем более обвинительного [...]»⁶⁰.

Завершувався документ такою пропозицією: «На основании изложенного, я считаю необходимым дело ШЕМЕЛЕВСКОГО вторично направить на доследование и его к. р. деятельность подтвердить не только показаниями ДЗЮБИНСКОЙ, но и лицами, работавшими вместе с ШЕМЕЛЕВСКИМ в бывшем Мархлевском районе, где он проводил националистическую работу»⁶¹.

23 квітня 1937 р. Спецколегія Верховного Суду УССР розглянула у касаційному порядку вирок Спецколегії Чернігівського облсуду від 8 березня того ж року у «справі» М. Шемелевського, якого засудили на сім років таборів за те, що він «провадив к. р. агітацію націоналістичного змісту, вихваляючи польський націоналізм, і провадив к. р. агітацію проти Радвлади, маючи

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф. 24, оп. 15, спр. 167. – Арк. 36–37.

⁶⁰ Там само. – Арк. 37.

⁶¹ Там само.

близькі стосунки з засудженими тепер к. [онтр]р. [еволюціонерами] націоналістами Олдаковським, Саулевичем та ін.». Ухвалили: «Касскаргу частково задоволити та вирок скасувати, а справу передати на новий розгляд зі стадії досудового слідства в іншому складі суду. Захід запобігання залишити утримання ШЕМЕЛЕВСЬКОГО під вартою. Ухвала остаточна»⁶².

29 серпня 1937 р. Спецколегія Верховного Суду УССР спрямувала заступнику наркома юстиції республіки інформаційне повідомлення, що справа по обвинуваченню громадянина М. Й. Шемелевського 7 серпня 1937 р. за № 834 відправлена до Спецколегії Чернігівського обласного суду для розгляду у судовому засіданні. Висловимо припущення, що цей черговий судовий розгляд таки не відбувся — «небільшовицькі» темпи здійснення «революційної законності» за доби «загострення класової боротьби» не влаштовували «кремлівського горця». На думку Й. Джугашвілі (кличка — Сталін), режим потребував спрощених юридичних процедур ...

Для розуміння механізму репресій проти польської людності в Україні (як і в цілому по ССР) принципове значення має «Оперативний наказ наркома внутрішніх справ ССР № 00485» від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М. І. Єжовим й розісланий на місця для виконання. Наказ, а також долучений до нього закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в ССР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України⁶³.

Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки упродовж 20 серпня – 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали: «А) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ [...]; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в ССР; в) перебіжчи-

⁶² ЦДАВО України. – Ф. 24, оп. 15, спр. 167. – Арк. 51–52.

⁶³ Текст наказу та закритого листа див.: З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 15–44.

ки із Польщі, незалежно від часу переходу їх в ССРСР; г) політемігранти та політобмінні з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найактивніша частина місцевих антисоветських націоналістичних елементів польських районів»⁶⁴.

Наказ НКВД ССРСР № 00485 містив і такий пункт: «Припинити звільнення із в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного із них подати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВД ССРСР»⁶⁵. Це означало новий термін позбавлення волі, а часто й розстріл.

Так, наприклад, звітуючи Москві про викорінення «агентури іноземних розвідок» на території Чернігівської області, тамтешнє управління державної безпеки доповідало про арешт 860 осіб внаслідок операції «Поляки», що тривала у другій половині 1937 р. Причинами арешту слугували такі: націоналістична діяльність й підозра у шпигунстві (425 осіб); перебіжчики (134); реемігранти (108); зв'язки з польськими консульствами (85); костьольно-куркульський елемент (77); контрабандисти (19); тощо. Національний склад заарештованих у цій операції був доволі різноманітний: українців — 400, українців-галичан (sic!) — 31, поляків — 233, росіян — 23, представників інших національностей — 173. Переважання українців серед ув'язнених пояснюється наявністю серед них численних перебіжчиків та реемігрантів. 1937 р. «з'ясувалося», що українці, які легально чи нелегально перетнули советсько-польський кордон, підписали собі ледь не стовідсотково смертний вирок⁶⁶.

На початок 1937 р. у Чернігівській області нараховувалося 2.224 поляки, включно з дітьми. Отже, за друге півріччя чекісти репресували на Чернігівщині кожного десятого поляка⁶⁷.

⁶⁴ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 16.

⁶⁵ Там само. – С. 17.

⁶⁶ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії»... – С. 304.

⁶⁷ Див.: Кульчицький С. Перші депортації польського населення УРСР у світлі сталінської національної політики // *Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х рр.* (До 50-річчя операції «Вісла») / Упоряд. Ю. Сливка. – Львів, 1998. – С. 17.

Під виконання злочинного наказу № 00485 потрапив й ув'язнений Ян Саулевич. 22 вересня 1937 р. позасудовим рішенням наркома внутрішніх справ М. І. Єжова та Прокурора ССРСР А. Я. Вишинського (протокол № 34) Я. Саулевич у групі 44 «польських контрреволюціонерів» — на підставі відповідного подання центрального апарату НКВД УССР — був засуджений до вищої міри покарання й невдовзі убитий⁶⁸.

Дата виконання вироку згодна. Якщо припустити, що бранець, за тогочасною практикою енкаведистів, був повернутий до Києва з таборів для «дослідження» його «справи» й з'ясування додаткових подробиць «контрреволюційної діяльності», що їх, мовляв, він приховав від «слідства» у 1934–1935 рр., то, вірогідно, його розстріляли у Києві уночі 25 вересня 1937 р. Принаймні саме тоді (за виявленими нами даними) у Київській внутрішній тюрмі НКВД убили щонайменше двох осіб з розстрільного списку 44-х «польських контрреволюціонерів», страчених за вищезгаданим позасудовим рішенням М. І. Єжова — А. Я. Вишинського, а саме: Лева Михайловича Копанського (1888–1937), етнічного росіянина й колишнього дворянина, «учасника контрреволюційної націоналістичної й шпигунської організації у Києві», а також останнього київського ксьондза 1930-х років, настоятеля костьолів св. Олександра та св. Миколая Сигізмунда Квасневського (1877–1937)⁶⁹. Похований Я. Саулевич, як і тисячі інших жертв комуністичного терору, у безіменній могилі — згодом у київському передмісті Биківні...

На користь саме такої версії побіжно свідчить й документ, яким постфактум легітимізувалася крадіжка майна сталінською державою невинно убієнних жертв її політичного режиму. Йдеться про протокол № 205 засідання особливої Трійки УНКВД Київської області від 23 березня 1938 р. з єдиним пунктом поряд-

⁶⁸ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні... – С. 149; ГДА СБ України. – Ф. 5, оп. 1, спр. 465. – Арк. 92–93.

⁶⁹ ГДА СБ України. – Ф. 6, оп. 1, спр. 60780-ФП. – Арк. 196–197; *Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.*: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи / Передмова, упорядкув., додатки, покажчики Н. С. Рубльової // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 2 (21). – С. 396–397.

ку денного — «О конфискации имущества, принадлежащего осужденным по приговору НКВД Союза ССР и прокурора Союза ССР по первой категории» (тобто розстріляних) — й лаконічною у своїй простоті ухвалою: «Имущество, лично принадлежащее осужденным, конфисковать». У цьому переліку (тільки по цьому протоколу) лише (!) 654 прізвища страчених Управлінням НКВД по Київській області. Ян Домінікович Саулевич майже завершує список під № 647⁷⁰...

Наказ № 00485 ще раз й фатально-примхливо й востаннє поєднав долі колишнього секретаря Мархлевського райвиконкому М. Шемелевського та його колишнього керівника — заступника голови ЦКНМ при ВУЦВК Я. Саулевича. Адже убивству Я. Саулевича передував ще один злочин — розстріл М. Шемелевського.

Набридливого й впертого в'язня прирекли на страту поза судовим рішенням тих самих осіб — очільника НКВД ССРСР М. І. Єжова й Прокурора ССРСР А. Я. Вишинського — від 13 вересня 1937 р. (протокол № 19).

20 вересня 1937 р. у Чернігові був складений такий акт, вартий наведення як виразний документ того страшного часу: «Я, комендант Черниговского Областного Управления НКВД — Сержант Государственной Безопасности — ФИЛЕНКО, в присутствии Черниговского Областного Прокурора — тов. САВРАНСКОГО, Начальника Черниговской Оперативной Группы УГБ — тов. ГОВЗМАНА — и Начальника Внутренней Тюрьмы УГБ ЧОУ НКВД — тов. ДРОБОТИ, сего числа, на основании решения Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР — Генерального Комиссара Государственной Безопасности тов. ЕЖОВА, Прокурора Союза ССР — тов. ВЫШИНСКОГО, предписания Народного Комиссара Внутренних Дел УССР — Комиссара Государственной Безопасности II-го ранга — тов. ЛЕПЛЕВСКОГО от 19 сентября 1937 г. № 10778 — и приказа Начальника Черниговского Облуправления НКВД — Капитана Государствен-

⁷⁰ Див.: *Биківнянські жертви, або як працювала «Вища двійка» на Київщині*: Док. та матеріали / Автор-уклад. А. І. Амонс; С. І. Білокін, передм., О. С. Кавунович, передм. — К., 2007. — С. 316.

ной Безопасности — тов. КОРНЕВА от 20/IX—37 г. № 36982 — привел в исполнение приговор над осужденным к Высшей Мере Наказания — РАССТРЕЛУ — *ШЕМЕЛЕВСКИМ Михаилом Иосифовичем, 1890 г. рождения*, в чем и составлен настоящий акт в 3-х экземплярах»⁷¹.

Подібний акт київські енкаведисти мали скласти й про страту (убивство) Я. Саулевича.

Реабілітований Ян Саулевич значно пізніше решти головних «фігурантів» так званої справи «Польської Військової Організації» в УССР 1933–1935 рр. — *Б. Скарбека-Шацького* (реабілітованого 27 лютого 1958 р.), *С. Лазоверта* (21 липня 1956 р.), сокурсника Саулевича 1915–1916 рр. по Харківському сільськогосподарському інституту й згодом «подільника» по «ПОВ» *Костянтина-Теоділа Вишневського* (17 січня 1958 р.) та ін. Сталося це, очевидно, за браком близьких (чи навіть і далеких) родичів «хрещеного батька» Мархлевського району, які б вчасно заопікувалися його реабілітацією. Адже на момент арешту Я. Саулевич був уже розлучений зі своєю дружиною, лікарем Олександрою Татарською. Дітей від шлюбу у нього не було. Його мати, за деякими відомостями, як і раніше, мешкала 1934 р. у власній садибі Гаспарі у «буржуазній» Латвії. Щоправда, зв'язок з нею син втратив ще 1927 р. — за сім років до власного ув'язнення й засудження.

26 квітня 1990 р. Судова колегія з кримінальних справ Верховного Суду УССР розглянула у судовому засіданні кримінальну справу за протестом першого заступника Прокурора УССР на вирок Спецколегії Київського обласного суду від 8 червня 1935 р., згідно з яким колишній начальник відділу Саратовського крайового земельного управління Ян Домінікович Саулевич, 1897 р. народження, член КП(б)У з 1924 р. по 1934 р. (виключений внаслідок «чистки»), був засуджений до десяти років позбавлення волі з поразкою у правах на п'ять років. Протест був задоволений, вирок від 8 червня 1935 р. стосовно Саулевича скасовий, а справу щодо нього припинено «за відсутністю у його діях складу злочину»⁷².

⁷¹ ГДА СБ України, м. Чернігів. — Ф. 6, оп. 1, спр. П-15385. — Арк. 213–214.

⁷² ГДА СБ України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 67312-ФП. — Арк. 337–338.